

Een unaniem advies

Is de impasse doorbroken? Zou aan de jarenlange onenigheid tussen werkgevers en werknemers over de verdeling van het nationaal inkomen en over het sociaal-economische beleid op middellange termijn een eind zijn gekomen? Is het georganiseerde bedrijfsleven tot de conclusie gekomen dat onder de huidige economische omstandigheden de handen ineengeslagen moeten worden en dat op basis van een eensluidende analyse van de problemen gezamenlijk oplossingen zullen kunnen worden gevonden? Wordt het harmonie-model in ere hersteld? Wie geneigd zou zijn deze vragen bevestigend te beantwoorden nu vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers in de Sociaal-Economische Raad een unaniem advies hebben uitgebracht inzake het sociaal-economische beleid op middellange termijn zal snel in zijn enthousiasme worden getemperd als hij nader gaat onderzoeken waar de Raad het nu precies over eens is geworden. Dan blijkt dat bijna alle strijdvragen zijn omzeild of dat de behandeling ervan is verschoven naar 1980, wanneer meer diepgaand over een aantal zaken betreffende het middellange-termijnbeleid zal worden geadviseerd.

Waar is de Raad het dan nu over eens geworden? In hoofdzaak over vier zaken. In de eerste plaats over de analyse van de economische ontwikkeling in ons land zoals die in hoofdlijnen ook al door het CPB in het *Centraal Economisch Plan 1979* is neergelegd. Het *Advies inzake het sociaal-economische beleid op middellange termijn* van de SER voegt daaraan weinig toe. Ook de vaststelling dat de feitelijke ontwikkeling zich ongunstiger aftekent dan in *Bestek '81* was voorzien, doet nauwelijks verrassend aan.

In de tweede plaats bereikte de Raad unanimité over de constatering dat zich onevenwichtigheden voordoen ter zake van de werkgelegenheid, de betalingsbalans en het financieringssaldo van de collectieve sector. Het verwezenlijken van volledige en volwaardige werkgelegenheid, het streven naar evenwicht op de betalingsbalans en het voorkomen van ongewenste inflatoire tendenties dreigen daardoor in het gedrang te komen. De Raad constateert dat ten aanzien van deze doelstellingen naar een nieuw macro-evenwicht moet worden gestreefd. Waar hebben we dat eerder gehoord? Is daar niet al sinds de jaren vijftig sprake van?

In de derde plaats was de Raad eenstemmig over het feit dat er moet worden gekozen. Hetzij het vrij besteedbare arbeidsinkomen, hetzij het overig inkomen, hetzij de collectieve voorzieningen kunnen een (geringe) stijging ondergaan. Maar wanneer voor een bepaalde verdeling van de nationale middelen is gekozen, zullen de bestedingen zich in overeenstemming daarmee moeten ontwikkelen. Ook de notie dat moet worden gekozen komt bekend voor. Zij is al sinds het ontstaan van de economie — en waarschijnlijk langer — bekend, al schijnt zij vaak over het hoofd te worden gezien.

In de vierde plaats was de Raad het eens over de noodzaak tot matiging van de groei van de personele inkomens om de gesignaleerde onevenwichtigheden terug te dringen. De contouren van de sociaal-economische ontwikkeling zouden in een „maatschappelijk convenant“ moeten worden vastgelegd. In een dergelijk convenant zou ook consensus moeten worden bereikt over herverdeling van arbeid, democratisering van bedrijven, de financiering en eigendom van investeringen en de flexibiliteit van stuurmechanismen.

Wanneer u met mij tot de conclusie zou zijn gekomen dat de Raad op de eerste drie punten van overeenstemming

weinig verder is gekomen dan het bewandelen van platgetreden paden, zou het advies zijn waarde aan de eensgezindheid op het laatste punt moeten ontlenuen. Laten wij nader bezien of de unanimité hier enige betekenis heeft.

Het uitspreken van de bereidheid tot matiging van de reëel beschikbare inkomens (niet alleen arbeidsinkomens, maar ook alle overige inkomens) door zowel vertegenwoordigers van werkgevers als werknemers is niet nieuw, maar het kan nuttig zijn dat de overeenstemming hierover nog eens wordt vastgelegd. Wie verder leest stuit echter al snel op adders onder het gras. De bereidheid tot matiging wordt in het advies gekoppeld aan het ontwikkelen van een samenhangend inkomensbeleid voor de verschillende inkomenscategoriën. Daarnaast zal duidelijk moeten worden gemaakt dat het beleid uitzicht biedt op verbetering van de werkgelegenheidssituatie. Het lijdt weinig twijfel dat aan beide voorwaarden niet gemakkelijk zal kunnen worden voldaan. Dat zou kunnen betekenen dat in het SER-advies reeds een alibi is opgenomen voor het geval de beoogde inkomensmatiging uitblijft.

Met een welhaast onbegrensd vertrouwen in de bereidwilligheid van de sociale partners zich op middellange termijn vast te leggen ten aanzien van het gehele sociaal-economische beleid wordt wederom het „maatschappelijk convenant“ ten tonele gevoerd. Weliswaar is iedereen het erover eens dat voor het jaarlijkse overleg over het afsluiten van een centraal akkoord een andere modus moet worden gevonden, maar de veronderstelling dat door een verandering in de vormgeving van het tripartite overleg werkelijke problemen kunnen worden opgelost, lijken toch wat al te gewaagd.

Tot slot is het illustratief ook kort in te gaan op wat *niet* in het SER-advies is opgenomen. Dat zijn in de eerste plaats de vraagstukken betreffende de Nederlandse concurrentiepositie, de relatie tussen de collectieve en de marktsector, het selectieve-groei-beleid en de herverdeling van werk, waarover volgend jaar zal worden geadviseerd. In de tweede plaats is dat het al gememoreerde vraagstuk van een samenhangend inkomensbeleid, waarover juist onlangs door de minister van Economische en Sociale Zaken een afzonderlijke adviesaanvraag is ingediend. In de derde plaats zijn dat de onderwerpen waarvan wel is vastgesteld dat ze in een maatschappelijk convenant passen, maar die verder buiten het advies zijn gelaten, zoals democratisering van bedrijven en financiering en eigendom van investeringen. Daarover overeenstemming bereiken zou pas werkelijk betekenis hebben, maar zal nog op enorme problemen stuiten. Ik wil er slechts aan herinneren dat de SER-advisering over het sectorstructuurbeleid volledig in een impasse is geraakt, dat de FNV weigert met de regering aan tafel te gaan zitten om te praten over het sociaal-economische beleid in 1980, dat de Wet op de ondernemingsraden door een deel van de vakbeweging resoluut wordt afgewezen en dat het gesprek over de herverdeling van werk nog nauwelijks van de grond is gekomen.

Een unaniem SER-advies over een zo belangrijk onderwerp als het sociaal-economische beleid op middellange termijn heeft natuurlijk een zeker belang als uitgangspunt voor onderhandelingen tussen regering en bedrijfsleven. Maar laten we elkaar niet wijsmaken dat daarmee enige knoop is doorgemaakt.

L. van der Geest

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Een unaniem advies	653
Column Middellange-termijnbeleid, door <i>Drs. W. Siddré</i>	655
<i>Drs. B. J. van Lammeren:</i> Informeel betrekkingen tussen compromis en confrontatie. Grondtrekken van de Italiaanse arbeidsverhoudingen	656
<i>F. J. M. van Delft en Dr. M. C. Tideman:</i> Horecabedrijven nog steeds in de houdgreep	662
<i>Ir. H. van der Molen:</i> Over de kwaliteit van producten van de gangbare en van de alternatieve landbouw	666
Ingezonden Verantwoord schrijven over „verantwoorde consumptie”, door <i>A. van den Biggelaar</i> , met naschrift van <i>Drs. L. Hoffman</i>	670
Energiekroniek Energiedoelstelling en informatie, door <i>Drs. M. Epema-Brugman</i> ...	671
Fisconomie De economische gevolgen van belastingheffing, door <i>Dr. Ir. W. J. Keller</i>	672
Mededeling	676

ESB: omdat de economie verder gaat.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Adjunct-redacteur-secretaris: T. de Bruin

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie: postbus 4224 3006 AE Rotterdam.*
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701, redactie: toestel 3790.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: *in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f. 144,04 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 101,40 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).*
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: *Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945, of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93, 3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.*

Losse nummers: *Prijs van dit nummer f. 3,30 (incl. 4% BTW en portokosten).*
Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Advertentieverkoop:

*Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101*

Alle orders worden afgesloten en uitgevoerd overeenkomstig de Regelen voor het Advertentiewezen.

*Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

*Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek*

Middellange-termijnbeleid

Ruim 5 jaar geleden ontstond de oliecrisis. Verhogingen van de olieprijs zijn aan de orde van de dag. Ook beperkingen in de olievoorziening moeten niet uitgesloten worden. Het is daarom interessant na te gaan wat er sinds 1973 met de belangrijkste macro-economische kernvariabelen is geschied.

Wat is er gebeurd sinds 1973? Ik beperk mij tot de Europese wereld (en dat is maar een heel kleine wereld: in 1975 woonde daar 6½% van de wereldbevolking, en, naar demografen verwachten, zal dat in het jaar 2000 nog slechts 4% zijn) en tot Amerika. In de tabel worden volume-indices gegeven over de periode 1973-1978, met het jaar 1973 = 100. Deze volume-indices hebben betrekking op enkele macro-economische kernvariabelen 1) voor enkele Europese landen, voor de EG als geheel alsmede voor de Verenigde Staten van Amerika.

Het volume van het BNP is in de landen van de gemeenschap met 10% gestegen over de periode 1973-1978 (regel 6). Nederland neemt hierbij een relatief hoge positie in: wij liggen op de derde plaats qua grootte van de groei, na Frankrijk en Ierland (niet in de tabel vermeld). Op regel 7 van de tabel staan de cijfers over de arbeidsproductiviteit. Nu ligt Nederland in de middenpositie. Ierland, Duitsland en Frankrijk liggen voor ons. In deze Europese landen gingen de volumestijgingen van de produktie gepaard met een daling van de werkgelegenheid: in Duitsland zelfs met 6%. In de VS, daarentegen, steeg de (globale) arbeidsproductiviteit over de 5 jaren slechts in zeer geringe mate (1½), maar de werkgelegenheid steeg met ruim 10%.

Hoe werden de middelen aangewend? Verstandig of niet verstandig? Uit de tabel blijkt dat de investeringsvolumina in de gemeenschap als geheel met 1% daalden; onze investeringen groeiden maar liefst met + 3%. In dit verband spreekt het Centraal Planbureau dan ook over een „verrassend hoge” investeringsquote 2). Alleen in België is er sprake geweest van een aanzienlijk sterkere groei van de investeringen (+ 9%). Het consumptievolumen van de EG steeg met 13%. In Nederland met maar liefst 19%. Alleen in Frankrijk steeg de particuliere consumptie een fractie sneller. De overheidsconsumptie steeg bij ons ook sneller dan het EG-gemiddelde. Ten opzichte van de overige EG-landen heeft Nederland nogal zware consumptieve

claims gelegd op de slechts matig groeiende middelen. Ongetwijfeld moesten de overheidsuitgaven voor een gedeelte de binnenlandse en buitenlandse vraaguitval opvangen. Immers, de uitvoer groeide slechts 12% in volume, en met dat cijfer liggen wij duidelijk in de achterhoede (alleen België en Luxemburg hadden een nog geringere groei van de uitvoer).

Kan dit patroon van bestedingen in de toekomst worden herhaald? Uit twee recente scenario's voor het beleid op de middellange termijn volgt een negatief antwoord. In een Mededeling van de Europese Commissie aan de Europese Raad te Straatsburg staat de problematiek rondom de energie centraal. De huidige energiesituatie houdt een fysieke en een financiële dwangfactor in. De fysieke dwangfactor heeft betrekking op de mogelijke beperkingen en onderbrekingen van de olievoorziening. Daarom moeten nieuwe energiebronnen worden ontwikkeld; in de woningsector en in de industrie moet een energiebesparende technologie worden geschapen. Voor deze investeringen moet Europa een prijs betalen die niet onmiddellijk zal worden vergoed. De financiële dwangfactor houdt verband met het feit dat de relatieve prijs van energie zal blijven stijgen. Dit kan leiden tot toenemende betalingsbalanstekorten, waardoor een schoksgewijs economisch beleid zou kunnen worden gevoerd dat niet geschikt is voor een gezonde groei en dat zou kunnen leiden tot deflatoire maatregelen die de werkgelegenheid niet ten goede komen.

De doelstellingen met betrekking tot de werkgelegenheid kunnen alleen gerealiseerd worden met een „betere groei”, die „dwingend meer energiebesparend

is, die de dynamiek van de markt verzekert, een klimaat schept dat bevorderlijk is voor de investeringen en het mogelijk maakt zonder schokken de noodzakelijke herstructurering tot stand te brengen”. Een middel om die betere groei tot stand te brengen zijn de investeringen. Ik citeer een nogal krasse passage uit de Mededeling: „De ontwikkeling van de investeringen is de gemeenschappelijke noemer van alle oplossingen van de structurele problemen die verband houden met groei en werkgelegenheid”. Daarvoor is een grote inspanning noodzakelijk. Een inspanning die gericht moet zijn op de beperking van het gebruik en op de beperking van de stijging van de reële beschikbare inkomens.

Dit thema wordt ook aangevoerd in het ontwerpadvies inzake het sociaal-economisch beleid op middellange termijn dat jl. vrijdag in de SER werd besproken. Uiteraard heeft dit beleidsscenario alleen betrekking op Nederland, maar het past wonderwel in het scenario dat in Brussel wordt gepropageerd. In het ontwerpadvies wordt ook gepleit voor een verhoging van het aandeel van de investeringen in het BNP. De typisch Nederlandse situatie vereist echter ook dat de lopende rekening van de betalingsbalans alsmede het financieringsstekort van de overheids-huishouding zal moeten verbeteren. Deze drie voorwaarden betekenen zonder meer dat de particuliere consumptie en de overheidsuitgaven moeten worden teruggedrongen. Er is dus geen ruimte meer voor een stijging van het reël beschikbaar inkomen per hoofd.

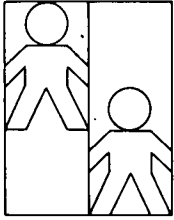
In Brussel onderkent men dat de prijs voor de inspanning van het terugdringen van de particuliere consumptie niet onmiddellijk zal worden vergoed. Immers, (energie)schaarste kan niet gecompenseerd worden. Er wordt gesproken over een „decennium van strenge inachtneming”. In Den Haag hoopt men dat de (politieke?) aanvaardbaarheid van dit terugdringen groter wordt naarmate een „reël uitzicht” op een verbetering van de werkgelegenheidssituatie wordt geboden. Probeer men de pil te vergulden door hogere inkomens in de (verre?) toekomst te suggereren? Geloof men werkelijk dat de olieproducerende landen aan „money-illusion” zullen blijven lijden? De pil wordt in Den Haag verpakt in een „maatschappelijk convenant” bevattende een „globaal, onderling afgestemd geheel van mutaties van en wijzigingen in de reël beschikbare inkomens, de collectieve voorzieningen en de rendementen. Andere onderwerpen van een maatschappelijke consensus zijn de herverdeling van arbeid, de democratisering van bedrijven, de financiering en eigendom van investeringen en de flexibiliteit van stuurmechanismen”. Ik geloof niet in een bijkans alle aspecten van het economisch leven omvattend maatschappelijk convenant, zeker niet na zoveel vergeefse pogingen om tot een sociaal contract te komen.

W. Sidré

1) Bron: Eurostatistieken, Gegevens voor de conjunctuuranalyses, Bureau voor de statistiek der Europese Gemeenschappen, juni 1979.

2) CEP, 1979, blz. 76.

Kernvariabelen	Nederland	Duitsland	Frankrijk	Engeland	VS	EG
1. Particuliere consumptie	119	116	120	103	116	113
2. Overheidsconsumptie	117	109	119	111	112	114
3. Bruto investeringen in vaste activa	103	100	102	93	103	99
4. Uitvoer	112	127	137	119	120	126
5. Invoer	115	135	128	102	127	118
6. Bruto binnenlands produkt (marktprijzen)	113	110	115	105	112	110
7. Bruto binnenlands produkt per werkende	113,5	116,6	115,6	104,7	101,5	111,5

Informele betrekkingen tussen compromis en confrontatie

Grondtrekken van de Italiaanse arbeidsverhoudingen

DRS. B. J. VAN LAMMEREN

Een beknopte beschouwing over de Italiaanse arbeidsverhoudingen is in feite een onmogelijke opgave. Ten eerste omdat men eigenlijk niet over één, maar over twee „Italië's" moet spreken: (Centrum-)Noord-Italië, en Zuid-Italië. Ten tweede omdat er sprake is van een zeer omvangrijke „economia sommersa" (onderwatereconomie), waarmee in Italië het „officieuze circuit" wordt aangeduid. Ten slotte omdat de arbeidsverhoudingen in dit land zich moeilijk laten beschrijven aan de hand van geformaliseerde regelsystemen. Voor zover daarvan toch sprake is, is scepsis over het praktisch functioneren ervan op zijn plaats.

Dit heeft consequenties voor de opbouw van het artikel. Pogingen om het anders zo „handig" schijnende „industrial relations"-schema toe te passen zullen stuklopen: onderhandelingspartijen ontbreken, de onderhandelingsniveaus zijn niet duidelijk aan te geven, evenmin als de thema's waarover wordt onderhandeld en de procedures die daarbij in acht worden genomen. De vakbeweging, en daarin vooral de grootste organisatie, de communistisch-socialistische centrale, de CGIL (Confederazione Generale Italiana del Lavoro), heeft zich daartegen steeds verzet. De voorkeur wordt gegeven aan een strategie waarin de krachtsverhoudingen van het moment de doorslag geven.

Verskillende factoren uit de Italiaanse geschiedenis kunnen deze opstelling verklaren:

- de vakbeweging is in Italië, zoals in de meeste andere Zuid Europese landen, van anarcho-syndicalistische oorsprong. Het land heeft nooit een sociaal-democratische beweging van enige betekenis gehad. Bij de scheuring van de Italiaanse arbeidersbeweging (1921) waren het de socialisten (de PSI, overigens een radicalere partij dan de sociaal-democratische partijen van Noordwest-Europa) die als minderheid het veld moesten ruimen en niet de communisten (de PCI);
- in de strijd tegen binnenlands fascisme en Duitse bezetting genoten de plaatselijke verzetsgroepen een grote mate van decentralisatie en autonomie, hetgeen in de hand werd gewerkt door het feit dat de partizanen in Italië óf binnen de fascistische massa-organisaties opereerden óf in de bergachtige streken van het binnenland hun schuilplaatsen hadden. Zij moesten daardoor vaak hun eigen lijn bepalen;
- de Italiaanse staat berust vanaf zijn ontstaan (pas in 1861) in feite op een wankelende coalitie van noordelijke industriëlen en zuidelijke grootgrondbezitters, een coalitie die na Mussolini's concordaat met het Vaticaan werd aangevuld met de steun van de Rooms-Katholieke clerus. Parlementaire ideologieën en praktijken zijn in de loop der jaren het monopolie geworden van „links" (en van nogal liberaal ingestelde „lekenpartijen" zoals de republikeinse partij). „Links" kon daarbij wijzen op de gecompromitteerde staat van dienst van de heersende coalitie, die in de Mussolini-tijd heulde met het fascisme en na de bevrijding een „cliëntelistisch systeem" heeft opgebouwd. Hiermee wordt een geheel van patronagenetwerken bedoeld, bestaande uit geestverwanten die elkaar vooral op lokaal niveau de bal toespelen

bij het verlenen van b.v. bouw-, vestigings- en arbeidsvergunningen en daarmee het op papier gecentraliseerde staatsbestel verlammen 1).

Door deze grondtrekken van het Italiaanse staatsapparaat en door de geschetste traditionele verhoudingen tussen het „establishment" en de arbeidersorganisaties hebben de laatste er eigenlijk nooit iets voor gevoeld om een beroep te doen op de overheid en zich via afspraken die onder haar beschermheerschap staan, te beschermen tegen de gevolgen van b.v. een economische neergang. Zulke afspraken zouden in hun ogen altijd gebaseerd zijn op resultaten uit de meest achtergebleven gebieden en sectoren. Bovendien is het wantrouwen zo groot dat het „alleen op eigen kracht vertrouwen" een credo van de Italiaanse arbeidersbeweging is. Zo loopt men zelden naar de rechter. Het zijn de werkgevers geweest die altijd voor vaste afspraken hebben gepleit. Dat de rollen de laatste jaren toch enigszins zijn omgedraaid zal in het verdere verloop van dit verhaal duidelijk worden. Nog steeds geldt echter dat de Italiaanse arbeidsverhoudingen tot op de dag van vandaag in hoge mate een *informeel karakter* dragen 2).

Er zijn wel twee sleutelwoorden waarin de ontwikkeling zich laat vangen: *politisering* en *decentralisatie*. De wijze waarop deze twee zaken interacteren is echter zo complex dat in deze uiteenzetting een keuze moest worden gemaakt uit zaken die eigenlijk allemaal essentieel zijn. De belangrijkste beperking is wel dat vooral de ontwikkelingen in de industriële sector zullen worden gevolgd; deze zijn nu eenmaal ook in Italië het best bestudeerd.

Om het dynamische aspect van de Italiaanse verhoudingen tot zijn recht te laten komen en het daarop volgende in een historisch perspectief te kunnen plaatsen, zal ik beginnen met een schets van de naoorlogse ontwikkelingen. Daarna volgt, mede tegen de achtergrond van de „duale structuur" van het land (de scheiding tussen het industriële noorden en het agrarisch-bureaucratische zuiden) een nadere beschouwing van twee kernonderwerpen uit de institutionele

1) Deze netwerken vinden op nationaal niveau hun centra in de z.g. „correnti", de interne stromingen binnen de Democrazia Cristiana (DC). In de geblokkeerde politieke situatie van het land die ontstaat door het werven van de tweede partij, de PCI, uit de regering zijn het vooral de wisselende krachtsverhoudingen tussen deze „correnti" (het zijn er ten minste zes) die voor nieuwe coalities zorgen, zonder dat daardoor het regeringsleiderschap van de DC ooit verloren is gegaan. De correnti bestaan ook in de christen-democratische vakcentrale, de CISL.

2) L. Dore, *La contrattazione nell'industria (1945-1976)*, Rome, oktober 1975, blz. 1. Geïnteresseerden die het Italiaans niet beheersen verwijs ik naar de volgende publicaties: D. Grisoni en H. Portelli, *Les luttes ouvrières en Italie (1960-1976)*, Parijs, 1976; D. Albers, *Sociale strijd in Italië*, Nijmegen, 1976; I. Regalia, M. Regini en E. Reyneri, *Labour conflicts and industrial relations in Italy*, in: C. Crouch en A. Pizzorno, *The resurgence of class conflict in Western Europe since 1968*, vol. 1, Londen, 1978, blz. 101-158; en P. Merli Brandini, *Italy: creating a new industrial relations system from the bottom*, in: S. Barkin, *Worker militancy and its consequences, 1965-75*, New York/Washington/Londen, 1975, blz. 82-117.

„structuur” die alles met elkaar te maken hebben: het verloop van collectieve onderhandelingen en de diverse niveaus en partijen die daarbij een rol spelen. Daarna volgt een schets van enige actuele problemen. Ten slotte zullen er nog enige opmerkingen worden gemaakt over de conclusies die men uit de Italiaanse ervaringen wel en die men niet zou kunnen trekken.

Decentralisatie en politisering tot ca. 1973

Het hoogste niveau, dat van de onderhandelingen tussen de werkgevers- en werknemerscentrales (confederazioni), heeft zijn bloeitijd gehad van 1945 tot 1954. In deze wederopbouwperiode kende men „bindende” nationale akkoorden, waarin aanvankelijk een groot aantal zaken werd ingevoerd die de positie van de werknemers sterk verbeterden: sociale voorzieningen (vnl. uit werkgeverspremies gefinancierd), loonindexering en de Commissioni Interne (vgl. onze OR). Deze laatste bestonden weliswaar al vanaf 1919, maar werden nu op een andere leest geschoeid en vooral belast met het toezicht op de naleving van wetten en overeenkomsten (vooral ontslagkwesties) en het beheer van de sociale fondsen in hun bedrijf.

Het afsluiten van de — meestal meerjarige — cao's werd voorbehouden aan de centrales. Verder werd er een nationaal beloningssysteem ingevoerd met differentiëringen naar branche, regio, kwalificatieniveau, sexe en leeftijd, een systeem dat in de loop der tijd veel verzet heeft opgeroepen en heeft plaatsgemaakt voor de tegenwoordige „beloningsjungle” (giungla retributiva).

In deze periode — om precies te zijn: sinds 1948 — kende men echter nog wel een loonbevrozing. De start van deze loonbevrozing valt samen met het inzetten van de Koude Oorlog. Daarmee is inderdaad een direct verband te constateren: na het forceren van een kabinetcrisis in het jaar daarvoor, waarbij communisten en socialisten uit de regering werden gezet, was 1948 het jaar waarin er in de eenheidsvakcentrale een scheuring optrad door het uitreden van christen-democraten, sociaal-democraten en republikeinen uit de volgens hen door communisten gemanipuleerde CGIL 3).

Daardoor ontstond een langs partijpolitieke lijnen verlopende scheuring in de vakbeweging die haar in de volgende decennia ernstig zou verzwakken: communisten en socialisten zouden de grootste centrale vormen — deze behield de oude naam CGIL —, christen-democraten zwaaiden de scepter in de bijna even grote Confederazione Italiana dei Sindacati Liberi (CISL), terwijl de resterende groep, die voornamelijk uit sociaal-democratische en republikeinse „white collar workers” bestond, zich verenigden in de altijd marginaal gebleven UIL (Unione Italiana del Lavoro). Te zamen zouden deze drie centrales een organisatiegraad van ca. 40% bereiken 4).

Door de lange duur van de loonbevrozing bleven de consequenties van deze scheuring nog een tijd onder de oppervlakte. De volle betekenis ervan bleek echter overduidelijk, toen het centrale akkoord in 1954 moest worden vernieuwd. Op dat moment stortte het gecentraliseerde systeem, dat al was uitgehold doordat de CISL en de werkgevers elkaar op de lagere niveaus vaak vonden in een vorm van officieuze „productivity bargaining”, prompt in elkaar. Doordat de centrale werknemersorganisaties bijna met elkaar op voet van oorlog stonden was onderlinge overeenstemming bij voorbaat uitgesloten 5). Dit bleek anders te liggen op het niveau van de bedrijfstakken, waar de concrete krachtsverhoudingen zwaarder wogen dan op het centrale niveau, waar algemene ideologische tegenstellingen de boventoon voerden.

Het centrale overleg blijft in deze tweede (overgangs-) periode die tot 1961/1962 duurt, weliswaar bestaan maar verliest allengs zijn betekenis. De nationale bonden (federazioni) gaan een belangrijkere rol spelen. Dat wil zeggen: die van de CISL en de UIL; de CGIL-bonden hebben

Dit is de vierde aflevering van een serie artikelen over „Arbeidsverhoudingen in Europa”. Drs. B. J. van Lammeren, wetenschappelijk ambtenaar bij de vakgroep Economische en Organisatiesociologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam, bespreekt in dit artikel de arbeidsverhoudingen in Italië. In deze serie verschenen eerder:

• Prof. Dr. A. Peper: **Contract en ruil. Grondtrekken van de Scandinavische arbeidsverhoudingen (ESB van 4 april jl.);**

• Drs. H. P. M. Knapen: **Wennen aan de „nationale ramp”. De arbeidsverhoudingen in West-Duitsland (ESB van 2 mei jl.);**

• Drs. F. Leijne: **Pluriformiteit als systeem. Grondtrekken van de Britse arbeidsverhoudingen (ESB van 30 mei jl.).**

nog een marginale positie. Dat komt door twee factoren:

- in het heersende politieke klimaat slagen de werkgevers erin de communisten en socialisten uit de onderhandelingen te weren; op ondernemingsniveau staan zij aan repressie en ontslagen bloot (FIAT heeft voor hen zelfs z.g. „strafafdelingen” gereserveerd);
- de eigen centrale staat afwijzend tegenover de decentralisatie, die ze vereenzelvigt met de manier waarop de CISL opereert en die tot toenemende ongelijkheid in de lonen leidt en daardoor in haar ogen ook de arbeidersklasse als geheel verzwakt. In deze overtuiging wordt de CGIL gesterkt door het feit dat de arbeidsinkomensquote vanaf 1948 een voortdurende daling ondergaat 6).

De CGIL past zich echter bijtijds aan, vóór de steeds toenemende verschillen tussen wat zij op centraal niveau bereikt en de werkelijk betaalde lonen leiden tot een tegen dit beleid gerichte revolutie van de leden. In de bedrijfstakken gaan de CGIL-bonden dan een gecoördineerd beleid voeren, gericht op het bewerkstelligen van minima (lonen) en maxima (arbeidstijd). Daarbij stelt men niet de produktiviteitsontwikkeling maar de arbeidsbelasting in de argumentatie centraal.

Inmiddels (1958) breidt het aantal onderhandelingsitems zich sterk uit. De achtergrond hiervan is het Italiaanse „Wirtschaftswunder” van de periode 1958-1964, en de verbeterde arbeidsmarktpositie van de geschoolde — vooral noordelijke — arbeiders, waardoor bredere eisenpakketten aan de orde kunnen worden gesteld. Vanaf 1958 starten de onderhandelingen direct op bedrijfstakniveau. Tegelijkertijd (de concrete ontwikkelingen zijn de institutionele verschuivingen steeds een stap voor) ontstaat er een krachtige stroming die gericht is op het afsluiten van veelomvattende contracten op ondernemingsniveau: de „contrattazione integrativa”. Dit zou moeten gebeuren door de bedrijfssecties van de vakbonden, die in 1954 door de CISL en het jaar daarop

3) Naderhand is gebleken dat de AFL-CIO hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld, zoals de rol van de Amerikanen bij de kabinetcrisis van 1947 al vanaf het begin vaststond.

4) Naast de drie centrales opereert nog een ware archipel van categorale organisaties die vooral in de publieke sector hun aanhang vinden; ook de grote privé-ondernemingen (een berucht voorbeeld is de FIAT) hebben lange tijd „gele” bedrijfssyndicaten opgericht en geprotegeerd. Ten slotte is er nog een neo-fascistische centrale die echter geen rol van betekenis speelt.

5) Vanaf 1958 gaan de drie centrales toch weer enigszins gemeenschappelijk optreden.

6) Men kan hier een opvallende parallel vinden met de Nederlandse situatie in de jaren 1959-1963/1964, waarin de afbraak van de gecentraliseerde verhoudingen zich voltrok tegen het verzet van het NVV in, dat van de differentiatie een bedreiging zag uitgaan voor de gemeenschappelijkheid van de werknemersbelangen. Het waren ook hier de professionele organisaties die het eerst voor differentiatie opkwamen.

door de CGIL zijn geïnstalleerd. Hun taken en bevoegdheden zijn daarbij echter grotendeels ongeregeld gelaten; zij zijn alleen bedoeld als spreekbuizen van de bonden, niet als relatief zelfstandige bondsorganen op bedrijfsniveau. Desondanks, en ondanks het felle verzet van werkgeverszijde, stijgt het aantal ondernemings-cao's vrij explosief 7).

Een nieuwe doorbraak in de tendens van decentralisatie en verbreding van het onderhandelingssterrein vindt plaats in 1962. In dat jaar sluiten de vakbonden in de (klein)metaalbedrijven met overheidsdeelneming 8) een contract af dat een aantal belangrijke rechten omschrijft voor vakbondswerk in de bedrijven. De particuliere sector volgt, zij het na harde stakingen, in 1963. Hiermee is de derde periode ingetreden, die loopt tot 1968 en waarin de facto vele zaken op ondernemingsniveau worden geregeld, maar waarin de actieve rol van de werknemers zelf door de vakbeweging nog niet wordt „erkend”. Uit angst voor bedrijfs-ensectorchauvinisme onder de werknemers dragen de vakbonden (en centrales) zoveel mogelijk de ondernemingsgewijze onderhandelingen op aan hun provinciale functionarissen. Met deze meer bestuurlijke dan politieke oplossing willen zij de coördinatie van het arbeidsvoorwaardenbeleid overeind houden en zo nog enige homogeniteit in de arbeidsklasse handhaven.

In deze periode treedt ook een nieuw soort regeringscoalitie naar voren: de fameuze *centro-sinistra kabinetten*, (d.w.z. met de PSI), die de bestuurbaarheid van het land moeten vergroten. (Dat de bestuurbaarheid gevaar loopt wordt o.a. afgeleid uit het feit dat de ledenaantallen van de vakcentrales voortdurend teruglopen, terwijl het aantal stakingsuren sterk toeneemt). Deze kabinetten voeren het — vrij geringe — aandeel van de overheid in het BNP enigszins op en zorgen voor bescheiden hervormingen in de landbouw (1965), de scholenbouw (1967), de sociale zekerheid (1968), het regionale bestuur (1968) enz. 9).

De positie van de werknemers loopt echter een klap op door een korte maar heftige recessie die in 1964/1965 inzet: investeringen en werkgelegenheid dalen; de productie kan worden gehandhaafd door een stijging van de arbeidsproductiviteit. Door de na-indexering blijven de lonen achter bij de scherpe stijging van de inflatie.

Wanneer de drie centrales in 1966 het terreinverlies trachten goed te maken, lukt dit door twee belangrijke factoren: massamobilisatie van werknemers (de schattingen over het aantal gestaakte uren lopen uiteen van 116 tot 291 miljoen) en een breuk in het werkgeverskamp (tussen Confindustria en Intersind). De toegeevende houding van de laatste moet worden gezien in het kader van de „consensuspolitiek” van de centrum-linkse regeringsformule. De consensuspolitiek uit zich ook in een discussie over wat we in Nederland een centraal akkoord noemen, waarbij aan de vakcentrales een „para-legale” positie wordt toebedacht — net als in de Mussolinitijd overigens, waaraan ook expliciet wordt gerefereerd, maar nu op vrijwillige basis. Binnen de vakbeweging is het de CISL die deze discussie entameert en daarbij voor het eerst haar christelijk-sociale achtergrond breed uitmeent (daarvoor afficheerde ze zich meer als schild tegen het communisme) 10).

Deze opzet, die bij de Confindustria wel weerklank vindt, loopt echter stuk op een eerste manifestatie van de afwijkende lijn van de metaalbond van de CISL. De metaalbonden zullen zich hierna steeds duidelijker opwerpen als voorstanders van de „eenheid aan de basis”, op grondslag van een gemeenschappelijk werknemersbelang. De ontwikkelingen in de katholieke kerk van na het Tweede Vaticaans Concilie hebben veel gelovige arbeiders op een ander ideologisch spoor gezet.

De bonden worden in de meeste gevallen echter nog overstemd door de centrales, die de centrum-linkse hervormingsplannen steunen, resp. aanvankelijk nog het voordeel van de twijfel gunnen. Bovendien is de vakbeweging op de werkplek nog steeds slechts aanwezig als een externe factor. De weer toenemende invloed van de werknemers komt tot uiting via de Commissioni Interne, die op een gegeven mo-

ment 60% van de ondernemings-cao's blijken af te sluiten (hoewel de CI's niet zelden worden bezet door — vooral communistische — georganiseerden, blijken zij zich vaak weinig aan te trekken van de vakbewegingsfunctionarissen op bedrijfstak- en/of provinciaal niveau).

De vierde periode, die in 1968 inzet met een doorbraak van de al ingezette economische opleving en een gevoelig stemmenverlies van de PSI (25%) brengt hierin een grondige verandering. De frustraties komen vrij en richten zich op *bedrijfsniveau* vooral op de controle op het arbeidstempo, het stukloon, de premies enz. (dit zijn in Italië nog steeds belangrijke loonbestanddelen, hoewel de vakbeweging zich steeds heeft ingespannen om de betekenis ervan terug te dringen) en op *maatschappelijk niveau* op de deplorabele toestand waarin de *verzorgingsstructuur* zich nog steeds bevindt, en op de regionale „loonkooien”. Een climax vormt de fameuze „hete herfst” (autunno caldo) van 1969, na de „sluipende mei” (maggio strisciante) in hetzelfde jaar.

De spontaneïteit, heftigheid en algemeenheid van deze uitbarsting is voor de vakbeweging een goede reden om zelfkritiek uit te oefenen. Buiten hun vakbondssecties en buiten de door hen goed bemande Commissioni Interne om kiezen de werknemers hun eigen *basisgedelegeerden*, per ploeg, produktielijn en afdeling (delegati di squadra, di linea e di reparto) — zonder er acht op te slaan of die georganiseerd zijn of niet. Het zijn deze *delegati* en hun gezamenlijke lichamen (*consigli di fabbrica*, te vergelijken met de Britse „chapsels”) die zich in directe onderhandelingen met de ondernemingsleiding begeven en zich daarbij gesteund weten door massale stakingen en bezettingen. Als gevolg nu van de doorgevoerde zelfkritiek van de organisaties gaan deze ertoe over om een groot deel van hun traditionele kader te vervangen en de „delegati” als authentieke werknemersvertegenwoordigers te erkennen; de door hen afgesloten overeenkomsten worden door de bezoldigde vakbondsbestuurders, die tegelijk meef autonomie krijgen, ondertekend. Financieel treden eisen als „geen procenten, maar centen” en integratie van loonschalen voor arbeiders en beambten op de voorgrond.

Opnieuw geeft de Intersind het eerst toe, na een interventie van de minister van Arbeid, Donat Cattin. Ook als wetgever gaat de overheid een actievere rol spelen, als in 1970 de verworven rechten worden vastgelegd in een „statuut op de rechten van de arbeiders” (dit nadat 14.000 aanklachten tegen actievoerders blijken te zijn ingediend). Ook worden de „consigli di fabbrica” wettelijk erkend als contractpartners

7) In 1960/1961 stijgt hun aantal van 600 tot 2.050; meer dan 1 mln. werknemers vallen dan onder een ondernemings-cao. Albers, op. cit., geeft voor 1971 het aantal van 7.000. Recentere cijfers zijn mij niet bekend.

8) In Italië bestaat een grote sector van staatsdeelnemingen (partecipazioni statali), waarvan de basis is gelegd tijdens het fascisme. Tegenwoordig worden de staatsdeelnemingen, vooral door de socialisten en de communisten, gezien als mogelijk instrument voor ordening en planning. Het functioneren van de sector met staatsdeelnemingen maakt dat perspectief vooralsnog tamelijk illusoir: de overheid neemt in het algemeen een passieve houding in: t.a.v. structurele hervormingen.

De particuliere werkgevers zien de planning als een groot gevaar. Zij zijn verenigd in de Confindustria; de (semi)publieke werkgevers sinds 1960 in de Intersind (daarvoor bestond voor hen een „coalitieverbod”). Deze laatste vallen onder één van de zes (!) sociaal-economische departementen, die vaak onderling in strijd verwickeld zijn omdat zij als steunpunt dienen voor de verschillende DC-correntieën en de deelnemende regeringspartners, hetgeen de passiviteit van de overheid ten dele veroorzaakt.

9) Het aandeel van de overheid in het BNP bedraagt momenteel slechts iets meer dan 40%. Daarbij moet worden bedacht dat hier weinig overdrachtsuitgaven in zijn begrepen, hoewel meer dan in de jaren zestig toen de werkgeverspremies nog niet gefiscaliseerd waren.

10) Zeer interessante parallellen kan men hier trekken met andere landen en periodes, op basis van het „voluntary corporatism”-concept van Colin Crouch. Zie C. Crouch, *Class conflict and the industrial relations crisis-compromise and corporatism in the policies of the British state*, Londen, 1977; en *The changing role of the state in Western Europe*, in: Crouch en Pizzorno, op. cit., vol. 2, blz. 197-220.

op bedrijfsniveau en verwerven de vakbonden informatie-rechten, vooral t.a.v. kwesties die de gezondheid kunnen betreffen.

De eenwording van de vakbeweging vindt in 1972 zijn neerslag in een federatie van de drie centrales als tussenstap op weg naar een fusie; de metaalbonden zijn hen daarin dan al voorgegaan.

Horizontalisme en verticalisme; organisatie en beweging

De vormgeving van de arbeidsverhoudingen heeft in deze jaren een fundamentele verandering ondergaan, waarbij zowel van bovenaf (1948) als van onderaf (1968/1969) sprake was van een sterke politisering. Het „trade-unionistische” model is in Italië nooit erg prominent geweest. Toch hebben de onderlinge rivaliteiten tussen (en binnen) de centrales wel iets dergelijks tot inzet gehad. Het gaat hier om de strijd tussen „horizontalistische” en „verticalistische” opvattingen en organisatievormen 11).

Om dit uit te leggen moet ik eerst wat nader ingaan op de sociaal-economische structuur van het land; de lezer zal echter merken dat soortgelijke dilemma's (horizontalisme versus verticalisme) ook in andere landen de vakbeweging bezighouden.

De Italiaanse structuur wordt gekarakteriseerd door ongebreidelde regionale en sectorale dispariteiten. De werknemers- en werkgeversbelangen zijn daardoor weinig homogeen. Mede daardoor is de discipline van hun organisaties zwak. Geen van beide beschikken over sterke organisatievormen en weerstandsfondsen 12). Het trekken van één lijn gebeurt slechts wanneer op basis van de economische conjunctuur van een relatief sterke positie sprake is.

Tegenover een klein aantal gigantische concerns, waarvan er vele overigens in overheidshanden zijn 13), staat een groot aantal kleine tot zeer kleine bedrijven, waarin de meerderheid van de beroepsbevolking werkzaam is, velen „zwart”. De tweedeling weerspiegelt zich op regionaal niveau: Noord (grote concerns) en Zuid (kleine ondernemingen). De regionale differentiatie komt ook tot uiting in de structuur van de arbeidsmarkt. Als er een land in West-Europa is met een dubbele arbeidsmarkt, dan is het wel Italië. Ik doel daarmee niet alleen op het onderscheid tussen een primair en secundair segment, maar vooral op het verschijnsel van een relatief groot vlottend bestanddeel. Er is een enorme binnenlandse migratie van Zuid naar Noord; de werkloosheid heeft, vooral onder schoolverlaters, zeer grote proporties aangenomen en leidt tot explosieve situaties; op het verschijnsel van de „zwarte arbeidsmarkt”, vooral in de huisarbeid, kom ik nog terug. Binnen de categorie arbeiders bestaan grote verschillen wat betreft beloning, toekomstperspectief en culturele achtergrond.

Op dit vraagstuk hebben de CGIL en de CISL (traditioneel) verschillende gereageerd. De CGIL benadrukte een „horizontalistische” (universalistische of klasselijne) en de CISL een „verticalistische” of „corporatieve” lijn. Organisatorisch, uitte zich dat hierin, dat bij de CGIL de centrale lijn en haar A-lijn (camere del lavoro) hebben gedomineerd (en bij de CGIL-bonden eveneens de A-lijn) en dat bij de CISL daarentegen het accent steeds heeft gelegen op de bonden; de CISL was, zoals we hebben gezien, tevens de eerste die vakbondssecties op bedrijfsniveau heeft opgericht.

Dit alles betekent dat de CGIL (de centrale met de meeste „blue collar workers”) traditioneel erop gericht is de zuidelijke arbeiders bij het nationale vakbondsleven te betrekken, om hier geen zwakke plek te laten vallen bij de beoogde overgang naar een socialistische economie. De CISL daarentegen vertrouwde deze categorie arbeiders toe aan de zorgen van de kerk met haar wijdvertakte instellingen van sociale zorg en probeerde juist de noordelijke industrie-arbeiders voor zich te winnen door de gunstiger economische situatie in het Noorden uit te buiten. Ook deze strategie, die op het oog „trade-unionistisch” lijkt, was dus door politiek-

culturele overwegingen ingegeven, hoewel men natuurlijk niet naliet de concurrent van een „gepolitiseerde” en „partijpolitieke” opstelling te betichten.

De particuliere werkgevers hebben zich altijd tegen een „officiële” decentralisatie tot op het ondernemingsniveau verzet en de verhoudingen willen vastleggen in regelingen waarin de bedrijfstak als onderhandelingsseenheid geldt. Zij wilden wel ondernemings-cao's afsluiten, maar alleen naar eigen goeddunken. Deze opstelling is pas enigszins gewijzigd onder invloed van de toenemende radicalisering van 1969 en door het feit dat de relatief grote werkgevers, die meer oog hadden voor de bedreigde politieke stabiliteit, de overhand kregen in de Confindustria (ca. 1970).

De werkgevers hebben de (zeer globale) onderhandelingen meestal aan de Confindustria toevertrouwd. De minima die daarbij werden vastgesteld, werden echter vervolgens door de sterke bedrijven (ver) overschreden in de officieuze overeenkomsten met de CISL- en de categorale bonden en ook wel met „onafhankelijk” opererende CGIL-ers.

Toen ondernemings-cao's een geregelde zaak werden, zijn deze lange tijd uitsluitend afgesloten door provinciale functionarissen (vgl. districtsbestuurders), die vaak echter de moeite niet namen om de eisen en de resultaten met de betreffende leden (laat staan met de ongeorganiseerden) door te nemen. Daardoor zijn zij zelf in een aantal gevallen buiten spel komen te staan, vooral wanneer de arbeidsmarktpositie van de werknemers relatief sterk was. Hun taak werd overgenomen, eerst door de CI's, later door de „delegati”. Deze ontwikkeling vindt in de jaren zestig plaats. Het verdient daarbij aandacht dat dit proces gelijk oploopt met een verdergaande politisering of in elk geval „vermaatschappelijking” van het eisenpakket. Dit wordt door sommige waarnemers 14) wel toegeschreven aan de toestroom van grote aantallen zuidelijke migranten naar de noordelijke metropolen. Hun aanwezigheid vormde het levende bewijs van de gevaren die een niet-gesyndicaliseerd Zuiden op de lange duur kan hebben voor de algehele positie van de werknemers, en maakte onderlinge solidariteit tot een welbegrepen eigenbelang i.p.v. tot een abstracte leuze van vakbondsleiders.

Het is ook in de jaren zestig dat juist de horizontalistische praktijken stuklopen op het gegroeiende „klassenbewustzijn”. Daar de gecentraliseerde, maar tegelijkertijd zwakke, CGIL haar kruis steeds wil bewaren tot het droog is, d.w.z. tot er algemene nationale mobilisatiecampagnes mogelijk zijn, oefent zij een matigende invloed uit, nog versterkt door haar afwachtende houding t.a.v. de regeringshervormingen. Dit gaat het geduld van de werknemers te boven, wanneer de eerste tekenen van een economisch herstel zich manifesteren. Terwijl de CISL het initiatief neemt met een pleidooi voor een centraal akkoord en een vredesplicht (tregua sociale: maatschappelijke wapenstilstand), ontstaat bij de werknemers juist het verlangen de contracten op elk moment te kunnen openbreken, zonder beperkingen van morele of juridische aard.

Op dit moment is het stelsel van „permanente onderhandelingen” dan ook praktisch. Wanneer en op welk niveau dan ook, steeds is er de mogelijkheid een z.g. „vertenza” („ronde”, „strijdvraag”) te openen, waaraan niet zelden al meteen kracht wordt bijgezet door een werkonderbreking van enkele uren. Het is dan meestal zo, dat er een vertegenwoordiger van de „consiglio di fabbrica” of van de „consiglio di zona” (een bundeling van fabrieksraden in enkele aangrenzende wijken of dorpen) wordt bijgehaald, die de onder-

11) Zie U. Romagnoli en T. Treu, *I sindacati in Italia: storia di una strategia (1945-1976)*, Bologna, 1977.

12) De drie vakcentrales gezamenlijk ontvangen volgens Merli Brandini, op.cit., blz. 97, ca. \$ 60 mln. (Zij innen deze vooral sinds 1970 via inhoudingen op salarissen door de werkgever).

13) G. Meroni, *L'impresa pubblica in Italia*, Rome, 1974.

14) D. Albers, op.cit., blz. 23.

handelingen voert, te zamen met de districtsbestuurder van de federatie van de betreffende bonden. De personeelsvertegenwoordiger is meestal ook georganiseerd. Wilde stakingen worden door de bonden zoveel mogelijk bestreden. De onderhandelingen en bijbehorende acties gaan door tot het resultaat door een plenaire vergadering (assemblea) is goedgekeurd.

Naast de vergadering van met algemene verkiezingen gekozen „delegati” (de consiglio di fabbrica) bestaat meestal de vergadering van georganiseerde vertegenwoordigers, de Comitato Unitario di Base (CUB). Een inschatting van haar invloed is echter zeer moeilijk te geven.

Dit hele proces ziet er overladen uit. Er wordt inderdaad heel wat afgepraat; er is echter contractueel vastgelegd dat de Italiaanse werknemers een bepaald aantal werkuren per jaar mogen besteden aan vakbondsactiviteiten.

Werkelijk nationale stakingen vinden meestal plaats bij de driejaarlijkse cao-vernieuwingen voor een hele categorie (of als geprotesteerd wordt tegen b.v. terroristische aanslagen). Als dit artikel verschijnt, zou er weleens sprake kunnen zijn van grote arbeidsonrust, omdat de belangrijkste sectoren voor cao-vernieuwingen aan de beurt zijn en al lang wordt gezocht naar overeenstemming. De werkgevers, zich bewust van hun sterke positie op dit moment, hebben nl. (tot nu toe met succes) geweigerd contracten te ondertekenen voor er een nieuwe regering is. De verkiezingen van juni hebben echter duidelijk gemaakt dat niets onduidelijker is dan de aard en de installatiedatum van zo'n nieuw kabinet. Daarbij komt dan nog dat enkele bepalingen van een aantal zeer belangrijke contracten (vooral die voor de publieke sector) volgens de vakbonden in de afgelopen periode niet zijn nagekomen, wat alsnog zou moeten gebeuren.

De N.V. Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleveringsbedrijf verzorgt de elektriciteitsproductie voor de stad en de provincie Utrecht en exploiteert tevens de stadsverwarming in onder meer de gemeente Utrecht.

In het bedrijf is een Financieel-Economische Dienst met ca. 80 medewerkers werkzaam, welke staat onder leiding van een Onderdirecteur. Ter versterking van het leidinggevend kader van deze Dienst wordt gezocht naar een

bedrijfseconoom

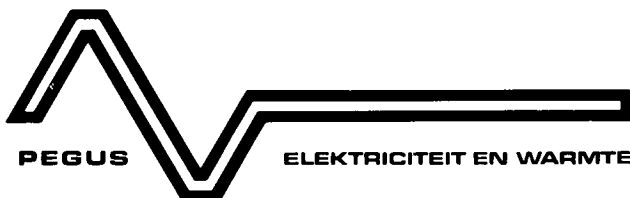
Betrokkene zal onder directe verantwoordelijkheid van de betreffende Onderdirecteur werkzaam zijn.

Van kandidaten wordt een volledige academische of gelijkwaardige (bijv. N.I.V.R.A.) opleiding gevraagd, als ook praktijkervaring op verantwoordelijk niveau en bij voorkeur tevens op het gebied van administratieve automatisering. Leefijd: niet boven 45 jaar.

Aanstelling zal, afhankelijk van ervaring, geschieden in de rang van administrateur of hoofdadministrateur (salarisgrenzen van ca. f 4.800,- - f 7.000,- per maand).

Een psychotechnisch onderzoek kan deel uitmaken van de selectieprocedure.

Sollicitaties kunnen binnen 1 maand na verschijnen van dit blad worden gericht aan de Dienst Personeelszaken.

Tussen programmatie en pressiegroepen

De vakbeweging staat voor de vraag hoe in deze gedecentraliseerde verhoudingen de cao's kunnen worden gebruikt als voertuig voor politieke eisen, vooral wanneer deze zich in toenemende mate op het politieke centrum, het parlement en de regering gaan richten (enerzijds betreft het eisen die de gevolgen van de „dualistische economie” moeten helpen verlichten (zoals de gebrekkige verzorgingsstructuur), anderzijds om eisen die de kloof in het land zélf tot aangrijpingspunt hebben: programmatie.

Men stelt zijn hoop op regeringsdeelname van de PCI, wat voor het eerst sinds 1947 zou zijn. In afwachting daarvan (en met het oog daarop?) probeert men de leden vertrouwd te maken met de opvatting dat een „politiek van soberheid”, zoals de nullijn in Italië wordt genoemd, niet alleen in het nationaal belang is, maar ook als wisselgeld kan fungeren voor het veroveren van posities en concessies in de politieke besluitvorming. Op twee fronten (tegenover de overheid en tegenover de werkgevers) worden de massawerkloosheid en het probleem van Zuid-Italië centraal gesteld. In veel bedrijven gaan controle-eisen de plaats innemen van eisen t.a.v. primaire arbeidsvoorwaarden. De controle-eisen worden bovendien bij voorkeur in een vorm gegoten waarin ze niet alleen kunnen fungeren als klassebelang, maar ook als nationaal belang (b.v. de verbetering van de werking van de arbeidsmarkt). Andere voorbeelden van eisen zijn de verdere gelijkstelling van arbeiders en employees 15) en het betaalde studieverlof van 150 werkuren per man per jaar (individuele ontplooiing die tegelijk de mobiliteit bevordert). De verworven controle-posities worden ook in de hiervoor in aanmerking komende concerns gebruikt voor het effectueren van een „solidaristische” vorm van „job control”: zo worden in 1974 vooral door de noordelijke arbeiders contracten verkregen die de creatie van in totaal ca. 115.000 nieuwe arbeidsplaatsen in het Zuiden inhouden. De vakbeweging stelt zelf programma's op voor een industrieel en infrastructureel zwaartepuntenbeleid. Van de overheid worden aanvankelijk enkele belangrijke resultaten op het gebied van de wetgeving afgedwongen t.a.v. investeringscontrole en investeringsbeleid. De naleving daarvan zou echter nog vers twee blijken te zijn.

Men kan zeker niet zeggen dat de „gewone leden” bij dit alles worden gedemobiliseerd (in dit aspect onderscheiden CGIL en PCI, die hiervan de voortrekkers zijn, zich fundamenteel van sociaal-democratische organisaties). Wel is het zo, dat hun inzet in steeds mindere mate wordt gericht op het behouden van de op ondernemingsniveau verworven posities, en steeds meer op doelstellingen als „sanering van de economische en politieke structuren van het land”. Achteraf kan men concluderen dat de economische crisis zwakheden heeft blootgelegd in deze strategie, die de economische en politieke strijdterreinen bijna direct met elkaar probeerde te verbinden.

Deze conclusie kan hier worden uitgewerkt door een aantal actuele punten op te sommen die de arbeidsverhoudingen op dit moment beheersen:

- *de economia sommersa*. De werkgevers wentelen de (overigens gematigde) stijging van de reële loonkosten niet alleen af door prijsverhogingen, „runaway”-investeringen en kapitaalvlucht, maar ook door het overbrengen van ambachtelijke en eenvoudige montagewerkzaamheden naar de „zwarte” sector van ongeregistreerde (huis)arbeid, waar werkloze mannen en vrouwen hun karige uitkeringen aanvullen — soms zelfs voor de onderneming waar ze eerder zijn ontslagen en met door dat bedrijf ter beschikking gestelde (afgeschreven) machines. Voor de vakbeweging is dit natuurlijk een bron van grote tactische en politieke dilemma's; ze

15) Men komt hier dit jaar weer enigszins op terug.

treedt er in de onderhandelingen wel tegen op, maar zonder veel resultaat 16);

- *de opkomst van „autonome bonden”* (niet te verwarren met de radicale jongeren die zich „autonomisti” noemen; onderling bestaan er ook geen contacten). Vele Italiaanse werknemers hebben door het uitblijven van werkelijk nieuwe perspectieven de door de vakbeweging bepleite matigingslijn naast zich neergelegd. Het behoeft geen betoog dat de categorale organisaties die met wisselend succes hun meest directe belangen vooropstellen, vooral optreden in de sterke sectoren en bij de publieke sector, hetgeen de ongelijkheden vergroot. Vooral in de laatste sector zitten veel CISL-ers van de „oude stempel”, hetgeen verband houdt met het feit dat de bemanning van de uitvoerende macht voorwerp is van het cliëntelisme-systeem. Wat met name de CGIL echter heeft verrast is het feit dat ook de eigen leden massaal meedoen aan deze acties, die regelmatig sectoren als de luchtvaart, de spoorwegen en de gezondheidszorg verlammen;

- *de verdeeldheid van de vakbeweging en de eenheid van de werkgevers*. De laatste wijzen de afgelopen jaren arbeidspiaatsenovereenkomsten, zoals die van 1974, af als onaanvaardbare inbreuk op hun verantwoordelijkheid als vrije ondernemer. De voorzitter van de Confindustria (Carli) is na een aantal reacties op de CGIL-voorman, Lama, die in de ogen van zijn achterban te vriendelijk waren, slechts ternauwernood herkozen en staat sindsdien praktisch onder curatele. De werkgevers weten dat ze weer sterk staan; de Intersind doet weinig meer van zich spreken. De vakbondseenheid is in het geding gekomen, niet alleen door de eerste twee genoemde punten, maar ook doordat de „hardliners” van de DC momenteel al hun invloed trachten aan te wenden om de federatie van de CISL en de CGIL ongedaan te maken; de federatie is hen altijd een doorn in het oog geweest. Bij de federatie van landarbeiders, die zijn basis vooral in het Zuiden heeft, is dat vorig jaar gelukt; de CISL-bond zegde de samenwerking op 17). Door het opnieuw benadrukken van politieke en ideologische tegenstellingen is ook het eenheidsorgaan bij uitstek, de „consiglio di fabbrica”, vaak verzwakt;

- *de harde lijn van de DC en het Pandolfi-plan*. De verwachte politieke deblokkering is uitgebleven en zelfs verder verwijderd dan een aantal jaren geleden. De politieke verhoudingen worden gekenmerkt door een uitzichtloze impasse; de door de CGIL-leider Lama bepleite Italiaanse „New Deal” loopt hierop spaak. De sinds de moord op Moro naar voren gekomen DC-correnti laten er geen twijfel over bestaan dat de communisten wat hen betreft eeuwig in de oppositie blijven „waar ze thuishoren”. Het kabinet-Andreotti heeft de PCI en de CGIL met het z.g. *plano Pandolfi* inmiddels in een voor hen onmogelijke positie gemanoeuvereerd (het kabinet-Andreotti kon alleen overeind blijven door de „gedogerspositie” van de PCI). Het Pandolfi-plan kan worden vergeleken met „ons” *Bestek '81*. De nadruk ligt op bezuinigingen op de overheidsuitgaven en op loonbeheersing; men zoekt vergeefs naar investeringsbeheersing en „ordeningsvoorstellen”. Dat laatste is door de linkse partijen en het grootste deel van de vakbeweging opgevat als een provocatie.

Het valt daarom niet aan te nemen dat Italië op korte termijn zal kunnen rekenen op een stabiele politieke situatie. Er zal sprake blijven van een gezagscrisis van de staat, dat het toenemende terrorisme, dat ook in de fabrieken steunpunten schijnt te hebben, in de kaart zal spelen.

Conclusies

Ondanks een grote mate van radicalisering en mobilisering zijn de vakbonden er niet in geslaagd hun fundamentele kwetsbaarheid voor en machteloosheid tegenover de economische ontwikkeling in doorslaggevende mate te beïnvloeden. De divergenties in de sociaal-economische structuur nemen voortdurend toe doordat de meeste

werknemers niet in staat zijn een bepaalde mate van ontregelmingsmacht uit te buiten en doordat, waar dit wél lukt, de ongelijkheden onder de werknemers eerder worden vergroot dan verkleind; men kan geen resultaten behalen op het gebied van economische herstructurering. Doordat partijpolitieke doorbraken daarbij uitblijven, lijkt de weg van hervormingen op nationaal niveau versperd, hetgeen zowel oorzaak als gevolg (vicieuze cirkel) is van de zwakte van de vakbeweging, en haar voor een „legitimiteitscrisis” plaatst. Door dit alles hoeven tegenstellingen in het werkgeverskamp niet naar buiten te komen.

Velen zullen geneigd zijn dit toe te schrijven aan het ontbreken van een instrumentering van de diverse onderhandelingsniveaus (en vooral van het centrale onderhandelingsniveau), de grote mate van decentralisatie (ook binnen de diverse partijen) en van het feit dat de overheid, om een term van Flanders te gebruiken, een „voluntaristische” houding inneemt. Wanneer in Nederland over Italië gesproken wordt (Leijnse wees in zijn artikel over Groot-Brittannië van deze serie 18) op iets dergelijks) grijpt men dit soort punten meestal aan om de „superioriteit” van het Nederlandse (of Westduitse) systeem te demonstreren — waaraan niet zelden in één adem wordt toegevoegd dat de verschillen eigenlijk te groot zijn om goede vergelijkingen mogelijk te maken.

M.i. is het echter zeer de vraag of men aldus een direct causaal verband kan leggen tussen de kwetsbaarheid van de Italiaanse vakbeweging en de geringe mate van regulatie, centralisatie en juridificatie. Een vergelijking met de arbeidsverhoudingen in andere landen zou nog maar moeten uitwijzen of de economische crisis daar andere gevolgen heeft gehad (b.v. voor de greep van de vakbeweging op het economisch gebeuren). Het zal duidelijk zijn dat het leggen van dit soort verbanden tussen de economische en institutionele eigenaardigheden van een land een uiterst weerbarstige materie is. Ik meende er daarom goed aan te doen de aandacht te concentreren op de ontwikkelingen en de relaties in de Italiaanse arbeidsverhoudingen, in plaats van een pleidooi te houden voor deze of gene positie in dit „markt of macht”-debat, dat ook in Italië gaande is 19).

Bernard van Lammeren

16) De bekende financieel-economische journalist G. Turani vermoedt zelfs dat de weer toenemende export, die verantwoordelijk is voor de huidige, zij het zeer zwakke economische opleving, vooral uit deze sector afkomstig is. Het overheidsbureau CENSIS spreekt van een „boom” in deze sector in de periode 1972-1977. (*L'Epoca*, 20 januari 1979).

17) In de Italiaanse pers (*L'Espresso*, 21 april 1978) is daarbij gewezen op onmiddellijk hiernaan voorafgaande contacten van de verantwoordelijke CISL-leiders met een functionaris van de Amerikaanse ambassade, dezelfde persoon die in 1948 als afgezant van de AFL-CIO betrokken was bij de scheuring van de eenheidsvakcentrale.

18) F. Leijnse, Pluriformiteit als systeem. Grondtrekken van de Britse arbeidsverhoudingen, *ESB*, 30 mei 1979.

19) In Italië zelf kan men een sterker wordende oriëntatie op de Noordwesteuropese arbeidsverhoudingen en op de EG constateren. De „medezeggenschap” die men hier kent wordt door de PCI b.v. aarzelend tegenover het „contractualisme” geplaatst dat de eigen traditie zou kenmerken (*Rinascita*, 18 mei 1979). Daartegenover wordt echter de stelling verdedigd dat de Italiaanse vakbeweging zich zelf juist in de laatste periode heeft verzwakt, door zich te fixeren op interventies van staatswege en daarbij het „alleen op eigen kracht vertrouwen” heeft laten vallen.

ESB: omdat de economie verder gaat...

Horecabedrijven nog steeds in de houdgreep

F. J. M. VAN DELFT
DR. M. C. TIDEMAN

Een kleine tien jaar geleden — om precies te zijn 7 januari 1970 — verscheen in ESB een beschouwing van Dr. M. C. Tideman onder de titel „Horecabedrijven in de houdgreep”. Reden van deze beklemmende titel was de omvangrijke reeks bedrijfssluitingen in de horecasector van middelgrote bedrijven aan het eind van de jaren zestig. F. J. M. van Delft, economisch kandidaat en Dr. M. C. Tideman, beiden werkzaam op het Adviesbureau Tideman voor Toerisme en Horeca te Voorschoten, gaan in dit artikel na wat er zich op economisch gebied in de jaren zeventig in de horeca heeft afgespeeld. Daarbij wordt ook een toekomstvisie ontwikkeld.

Inleiding

Als belangrijke oorzaak voor de ongunstige ontwikkeling in deze bedrijfstak noemde de auteur in 1970 de onvoldoende stijging van het produktievolume waardoor de arbeidsproductiviteit nauwelijks verbeterde. De titel van de nu voorliggende beschouwing doet de lezer terecht vermoeden dat de situatie in de horecabedrijven eigenlijk niet is verbeterd; ondanks de opleving in 1976, 1977 en 1978 is ook in de jaren zeventig de ontwikkeling van het produktievolume onvoldoende geweest om uit de „houdgreep” te geraken. Maar is de beklemmende greep dezelfde als tien jaar geleden, de tegenstander is van een andere tijd en ook de omstandigheden zijn duidelijk anders. Zo is de koopkracht in dat decennium aanzienlijk gestegen, hetgeen vooral resulteerde in sterk gestegen bestedingen in de vrije-tijdssector.

Dit zou normaliter tot een bloei moeten leiden en een expansie van de werkgelegenheid in de horeca. Uit gegevens over de jaren zeventig, die inmiddels bekend zijn, blijkt voor de horeca nauwelijks iets van dat alles: het reële ondernemersinkomen 1) ligt dit jaar een kwart beneden het peil van 1970, terwijl het arbeidsvolume — na in de eerste helft van dit decennium eerst aanzienlijk te zijn gedaald — het niveau van 1970 maar amper haalt. Daardoor levert de horeca vooralsnog geen wezenlijke bijdrage tot leniging van de werkloosheid, zoals toch van de tertiaire beroepsbevolking moet worden verwacht.

Hoewel deze ontwikkelingen op zich al voldoende reden kunnen zijn om de horecasector in economisch opzicht nader te analyseren, lijkt deze analyse des te meer gewenst nu er een tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans is geconstateerd waaraan de steeds negatiever uitslaande reisverkeersbalans met bijna f. 5 mrd. onmiskenbaar bijdraagt.

De bestedingen

De totale omzet in de horecasector die voornamelijk diensten levert op het gebied van de logies-, maaltijden- en drankenverstrekking bedroeg volgens onze raming 2) in 1978 f. 6,7 mrd. Dit cijfer (dat veel hoger ligt dan de omzetcijfers, die het CBS nog publiceert in de Nationale Rekeningen, maar die nog moeten worden herzien) is waarschijnlijk een onderschatting omdat gegevens van verenigingsbuffetten e.d. die vaak wel tot de horeca worden gerekend, niet bekend zijn. De omzet wordt gevormd door bestedingen van particulieren, zakenlieden (bedrijven en overheid) en buitenlanders. In tabel 1 wordt de omzet en de verdeling daarvan in de jaren van 1970 tot en met 1979 weergegeven.

De bestedingen van de buitenlanders in de horecasector zijn bepaald door middel van een toerekening van een deel van de door De Nederlandsche Bank vastgestelde deviezenontvangsten uit het reisverkeer. De herziening van het totale omzetcijfer heeft de — ook relatief — grootste verandering teweeggebracht bij de particuliere bestedingen omdat juist bij deze uitgavencategorie de registratie het minst volledig zal zijn.

Uit tabel 1 — waarin voor 1979 door ons een omzetsijging in de horeca is geraamd van 6% — blijkt dat de omzet in negen jaar van f. 3,4 mrd. tot f. 7,1 mrd. (113%) is toegenomen. De omzet van het totale bedrijfsleven in Nederland steeg in dezelfde periode met circa 170%. De bijdrage van de horeca aan het bruto nationaal produkt (tegen marktprijzen) daalde daardoor met bijna een kwart van 3,0% in 1970 tot 2,3% in 1979. Hoewel de iets geringere prijsstijging in de horecasector (86 tegen 99%) in de genoemde periode het verschil met het totale bedrijfsleven enigszins verkleint, blijft de achterstand duidelijk: de productie (altijd een volumebegrip) in de Nederlandse horeca is in de jaren zeventig derhalve met nauwelijks 15% gestegen (omzetindex 213 gedeeld door prijsindex 186), terwijl in het totale bedrijfsleven deze stijging ongeveer 35% zal bedragen.

Analyse van de omzet en de productie van de verschillende bestedingscategorieën levert een duidelijker beeld op van de ontwikkeling in mineur van de Nederlandse horeca. De bestedingen van de zakenlieden in de horeca vormen een vrij constant deel van de totale omzet. Het volume van deze bestedingen steeg in de jaren zeventig slechts met ruim 5%, hetgeen aanzienlijk minder is dan de groei van activiteiten in het totale bedrijfsleven (35% toename). Oorzaken die dit verschil in groei in belangrijke mate verklaren, zijn de toege-

1) Onder het ondernemersinkomen wordt hier verstaan het brutoinkomen van de ondernemer uit arbeid en uit winst uit de onderneming, hetgeen in de horeca in grote lijnen overeenkomt met de fiscale nettowinst.

2) Raming gebaseerd op uitkomsten van de CBS horecatelling 1971, de steekproef die het CBS in 1975 heeft gehouden onder een aantal grote horecabedrijven, alsmede jaarlijkse omzetmutaties volgens opgave van het CBS.

Tabel 1. Bestedingen in de Nederlandse horecabedrijven over de periode 1970-1979

	1970		1971 a)		1972		1973		1974		1975 b)		1976		1977 c)		1978		1979 d)	
	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%
Particulieren	2,2	65	2,2	60	2,2	58	2,2	55	2,5	57	2,9	60	3,5	64	4,2	68	4,6	69	4,9	69
Bedrijven (incl. overheid)	0,6	18	0,6	17	0,6	16	0,7	17	0,8	18	0,8	17	0,9	17	1,0	16	1,1	16	1,2	17
Buitenlanders	0,6	18	0,8	22	1,0	26	1,1	27	1,1	25	1,1	23	1,1	20	1,0	16	1,0	15	1,0	14
Totale bestedingen	3,4	100	3,6	100	3,8	100	4,0	100	4,4	100	4,8	100	5,5	100	6,2	100	6,7	100	7,1	100

a) Bron: Horecatelling, CBS, 1971.

b) Bron: Steekproef CBS, 1975. De tussenliggende cijfers en die voor de jaren na 1975 zijn berekend op basis van jaarlijkse mutaties (bron: CBS).

c) Ter vergelijking: Het *Centraal Economisch Plan 1979* vermeldt een cijfer voor de totale bestedingen in 1977 van f. 4.510 mln.

d) Eigen raming, op basis van 6% waardestijging, uitgaande van 3,5% prijsstijging.

Tabel 2. Productie, arbeidsvolume en arbeidsproductiviteit in de Nederlandse horecabedrijven in de periode 1970-1979

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979 c)
Omzet (in mrd. gld.)	3,4	3,6	3,8	4,0	4,4	4,8	5,5	6,2	6,7	7,1
Omzetindex	100	107	114	119	130	142	162	185	201	213
Prijsindex a)	100	106	113	121	130	140	156	172	180	186
Index produktievolume	100	101	101	99	100	101	104	108	112	115
Arbeidsvolume (in duizenden manjaren) b)	95	95	94	93	92	91	93	94	95	95,5
Omzet per werkkraacht in lopende prijzen (in duizenden gld.)	36	38	40,5	43	48	53	59	66	70,5	74
Omzet per werkkraacht in prijzen van 1970 (in duizenden gld.)	36	36	36	35,5	37	38	38	38	39	40
Index arbeidsproductiviteit	100	100	100	99	103	105	106	107	110	112

Bronnen: diverse publikaties van het CBS.

a) Bron: tot 1977: Bedrijfschap Horeca (op basis CBS); 1977 en 1978: publikaties van het Ministerie van Economische Zaken; 1979: raming CPB.

b) Bron: tot 1978: CBS, *Statistisch Bulletin*, 1978, nr. 60; 1978 en 1979: eigen raming.

c) Bron: eigen ramingen.

nomen mobiliteit van de zakenman (snellere en frequentere verbindingen) en de expansie van communicatiemiddelen en technieken (telefonisch vergaderen, telex).

De bestedingen van particulieren in de horeca zijn relatief het meest toegenomen (20% in volume). Toch is ook deze groei teleurstellend als we weten dat het volume van de particuliere consumptie in dezelfde periode met ca. 37% steeg. De grote concurrenten in deze bestedingscategorie zijn het duurzame consumptiegoed (caravan, auto, boot) en de buitenlandse vakantie. Desondanks verwachten wij dit jaar een consumptievolume in de horeca per hoofd van de bevolking dat 11 à 12% hoger ligt dan het niveau in 1970.

Was in de genoemde bestedingscategorieën nog sprake van een volumetoename, bij de bestedingen door buitenlanders in de horeca (een export van diensten) stellen we een volumedaling vast van meer dan 10% in de periode 1970-1979. Tot en met het jaar van de oliecrisis steeg het exportvolume van de horeca met maar liefst 50%, daarna ging het bergafwaarts. Eerst geleidelijk, maar nadat in 1976 De Nederlandsche Bank nog een zelfde bedrag aan deviezenontvangsten uit het reisverkeer registreerde als in 1975 liep in 1977 en 1978 ook het bedrag in deze afzetcategorie terug, hetgeen mede geleid heeft tot het grote tekort op de reisverkeersbalans. In publikaties die over deze materie zijn verschenen, noemt men voor de stagnerende export van de horeca een drietal hoofdoorzaken: de oliecrisis, de appreciatie van de gulden (met name ten opzichte van de dollar) en het verminderde dienstbetoon. Terecht tekent men hierbij aan dat in onze buurlanden de eerste twee argumenten evenzeer opgeld doen, maar dat in deze landen de deviezenontvangsten uit het reisverkeer wel toenemen 3). In de slotparagraaf van deze beschouwing over de horeca komen wij hier nog op terug.

Arbeidsproductiviteit

Doordat het arbeidsvolume in negen jaar nauwelijks is toegenomen, is de vergroting van de productie vrijwel geheel toe te schrijven aan een verhoging van de arbeidsproductiviteit, nl. ruim 12% (zie tabel 2). Een vergelijking met de stijging van de arbeidsproductiviteit in het totale bedrijfsleven is om

een aantal redenen weinig zinvol. Maar ook indien we de horeca vergelijken met de dienstensector in het algemeen, dan moeten we vaststellen dat de horeca verachterblijft; in de periode 1963-1975 stijgt de arbeidsproductiviteit in de totale dienstensector jaarlijks met zo'n 3½%, maar in de horeca met nog geen procent per jaar. Eerst in 1974 blijkt een stijging van betekenis te zijn opgetreden. Ook in de laatste jaren van dit decennium is sprake van een voor de dienstensector „normale” arbeidsproductiviteitsstijging (van ca. 2%).

Voor het gunstige verloop van de arbeidsproductiviteit in de horeca vanaf 1974 hebben wij de volgende verklaring. Reeds eerder noemden wij de sluitingen van middelgrote horecabedrijven rondom 1970 en in het begin van de jaren zeventig 4). Hierdoor verminderde het aantal arbeidskrachten in deze bedrijfstak (waarschijnlijk juist die krachten met een lage omzet per persoon). Zodoende steeg met enige jaren vertraging de arbeidsproductiviteit zonder dat van een noemenswaardige verhoging van de productie sprake was. Inmiddels trad schaalvergroting in de logiesector op, was het zelfbedienings- en het „fast-food”-restaurant in opkomst en ontstonden er meer specialiteitenrestaurants (homogener produkt). Kortom, men hield in de bedrijfsvoering meer rekening met de loonkosten, waardoor enige arbeidsproductiviteitsstijging kon worden gerealiseerd.

Productiekosten

Zoals reeds zal zijn gebleken, is een deel van de omzetcijfers (met name de meest recente) door ons berekend. Bij de berekening is uitgegaan van CBS-tijdreeksen, steekproefgegevens van het CBS, ramingen van algemene trends van het CPB en ramingen van het Economisch Instituut voor het Midden- en

3) Dr. M. C. Tideman, *Het reisverkeer in de nationale economie, ESB*, 30 augustus 1978, blz. 872.

4) Dr. M. C. Tideman, *Horecabedrijven in de houdgreep, ESB*, 7 januari 1970, blz. 40-42. Wij noemden een viertal redenen voor deze moeilijkheden, te weten de grote spreiding van de vraag in de tijd, de onmogelijkheid van voorraadvorming, de heterogene productie en de hoge arbeidskostenquote.

Tabel 3. Kostenopbouw Nederlandse horecabedrijven over de periode 1970-1979

	1970		1971 a)		1972 b)		1973 b)		1974 b)		1975 b)		1976		1977		1978 c)		1979 d)	
	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%	mrd. gld.	%
Verbruik	1,4	42	1,5	42	1,6	42	1,7	42,5	1,85	42	2,0	42	2,3	42	2,6	42	2,75	41	2,9	41
Afschrijvingen	0,15	4	0,15	4,5	0,2	5	0,2	5,5	0,25	5,5	0,3	6	0,35	6	0,35	6	0,4	6	0,4	6
Loonkosten	0,8	24	0,9	25	0,95	25	1,1	28	1,2	27	1,35	28	1,55	28	1,75	28	1,9	28	2,05	29
Ondernemersresultaat	1,0	29	1,0	28	1,0	26	0,8	20	0,85	19	0,9	19	1,05	19	1,3	21	1,4	21	1,45	20
Rest	0,05	1,5	0,05	1,5	0,05	1,5	0,2	5	0,25	5,5	0,25	5	0,25	4,5	0,2	3	0,25	4	0,30	4
Totale omzet	3,4	100	3,6	100	3,8	100	4,0	100	4,4	100	4,8	100	5,5	100	6,2	100	6,7	100	7,1	100

Bronnen: diverse publikaties van het CBS.

a) Horecatelling, CBS, 1971.

b) Bron: Nationale Rekeningen, input-outputtabellen (verhoudingsgegevens).

c) Cijfers deels gebaseerd op eigen ramingen.

d) Cijfers gebaseerd op eigen ramingen.

Kleinbedrijf. Wat de kostenzijde aangaat, is het zo mogelijk nog moeilijker recente en betrouwbare cijfers te vergaren die als basis kunnen dienen voor verdere berekeningen. De kostencijfers dienen dan ook met de nodige omzichtigheid te worden geïnterpreteerd; voor tijdreeksen zijn ze echter zeer wel bruikbaar (zie tabel 3). We maken bij de produktiekosten een onderscheid in vijf categorieën: 1. verbruik; 2. afschrijvingen; 3. loonkosten; 4. ondernemersresultaat; 5. rest. Enkele van deze posten behoeven een nadere toelichting.

In vele kostenanalyses in de horeca komen we de post „inkopen” tegen. De benaming „verbruik” die wij hier hanteren, sluit aan bij de post zoals deze in de Nationale Rekeningen van het CBS is vermeld; deze post omvat derhalve naast inkoop van grondstoffen ook de aanschaf van materialen, uitgaven voor energie en dergelijke.

De post „ondernemersresultaat” (vóór belastingen) omvat een aantal onderdelen, te weten: a. ondernemersloon; b. beloning medewerkende gezinsleden; c. reserve voor eventuele toekomstige verliezen; d. reserve voor uitbreidingsinvesteringen. Omdat het echter zeer onwaarschijnlijk is — hetgeen wij aan het eind van deze paragraaf zullen aantonen — dat de onder punt c en d genoemde reserveringen zullen worden gerealiseerd, kan de post ondernemersresultaat worden beschouwd als beloning voor arbeid. Samen met de post loonkosten vormt deze dan de totale arbeidskosten.

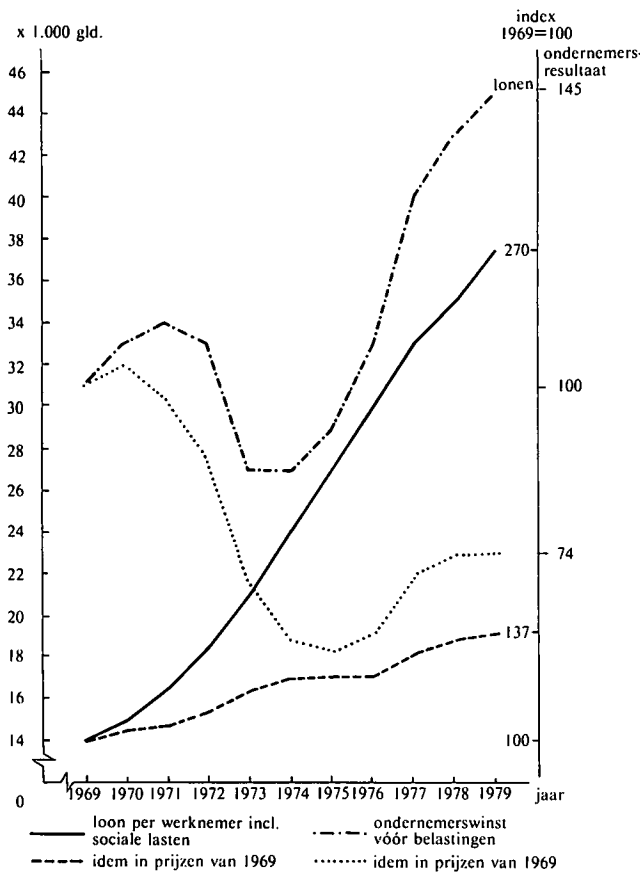
De restpost 5 bestaat, behalve uit afrondingsverschillen, uit het economisch resultaat van de in de horeca werkzame BV's en NV's (de lonen van de directies van deze ondernemingen vallen onder de post loonkosten). Het zal duidelijk zijn dat deze post niet significant mag worden genoemd mede omdat minder dan 10% der ondernemingen deze rechtsvorm bezit. Samen met de post „ondernemersresultaat” vormt de restpost de nettowinst (vóór belastingen) in de horeca.

Uit tabel 3 blijkt dat het verbruik nagenoeg een constant deel uitmaakt van de totale kosten (42%). De post afschrijvingen is — nadat deze in de jaren zestig steeds zo'n 4% van de kosten vormde — daarna spoedig gestegen. Redenen hiervoor zijn de nieuwbouw van hotels, sluiting van vele kleine — reeds afgeschreven — hotelletjes, het aanbrengen van brandvoorzieningen, maar vooral een beter geschoolde bedrijfsleiding, die beseft dat in verband met de vervangingsinvesteringen afschrijven noodzakelijk is. De grootste verschuivingen in de kostenopbouw komen echter voor bij de loonkosten en het ondernemersresultaat. De stijging van de loonkosten wordt vrijwel uitsluitend veroorzaakt door de stijging van de loonvoet (met 170%, zie figuur 1) 5).

Het aantal werknemers in de horeca is nauwelijks gestegen; van 53.000 in 1970 tot circa 54.000 in 1979 (raming). Het aantal ondernemers in de horeca steeg in diezelfde periode van circa 30.000 tot 32.500. Dit aantal is lager dan het totaal aantal vestigingen in de horeca; BV's en NV's kennen volgens onze definitie geen ondernemers en ook komt het in de horeca vaak voor dat één ondernemer verscheidene zaken beheert. Daar het ondernemersresultaat tussen 1970 en 1979 met ongeveer 45% steeg, is de winst per ondernemer maar met ruim 35% toegenomen (zie figuur 1). Het relatieve aandeel van

deze post in de totale kosten daalde van 29% in 1970 tot 20% in 1979.

Figuur 1. Loon en ondernemerswinst in de horeca in de periode 1969-1979 per werknemer c.q. per ondernemer, in lopende prijzen en in prijzen van 1969

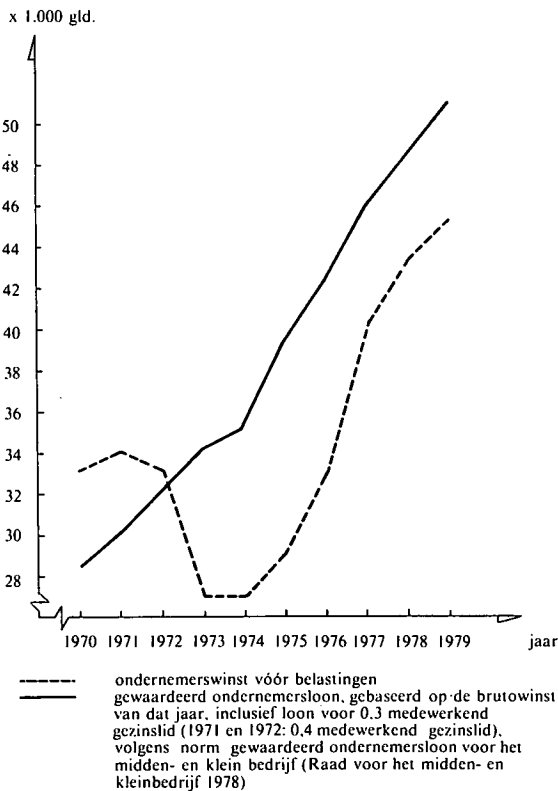
Eerder vermeldden wij dat de ondernemer niet in staat was enige reserveringen te maken ten behoeve van toekomstige verliezen of uitbreidingsinvesteringen en dat de winst uit de onderneming in zijn geheel kan worden beschouwd als beloning voor arbeid. Strikte toepassing van deze stelling zou inhouden dat de arbeidskostenquote in 1970 53% bedroeg en in 1979 49%. Hoewel een aantal ar-

5) We wijzen nogmaals op het feit dat de salarissen van directeurs van BV's en NV's — ook in de horeca een groeiend aantal — onder de post loonkosten vallen. Zo zal het bruto loon per werknemer al gemiddeld f. 1000 lager uitkomen, indien we 3.000 directeurssalarissen à f. 55.000 bruto uit de berekening laten.

bedsbesparende investeringen (o.a. het ontstaan van het zelfbedieningsrestaurant) in de jaren zeventig ongetwijfeld een gunstig effect heeft gehad op de arbeidskosten, achten wij een dergelijke daling niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Daarom hebben wij, uitgaande van een raming van het gewaardeerd ondernemersloon (voor de ondernemer en het part-time medewerkend gezinslid) van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, op basis van de in het betreffende jaar behaalde bruto winst een raming gemaakt van het ondernemersloon in de horeca (zie figuur 2). Vergelijking met de ondernemerswinst in de verschillende jaren, brengt ons tot de volgende conclusie:

- in de eerste jaren van dit decennium kon de horeca-ondernemer een deel van de winst reserveren;
- met ingang van het jaar van de oliecrisis wordt de inspanning van de horeca-ondernemer onvoldoende beloond (zijn inkomen is immers de restpost in de bedrijfsvoering).

Figuur 2. Ondernemerswinst en gewaardeerd ondernemersloon in de horeca per ondernemer in de periode 1970-1979 in lopende prijzen

De arbeidsquote bedraagt — gecorrigeerd voor deze factoren — daardoor in 1970 49% en in 1979 ruim 51%. Het is duidelijk dat de horeca-ondernemer in de jaren zeventiger niet in is geslaagd — of althans onvoldoende — de gestegen arbeidskosten op te vangen. Tot 1975 is dit ten koste gegaan van de winst, waardoor het reële ondernemersinkomen in de periode 1969-1979 met circa een kwart is afgenomen (zie figuur 1). En ook al zijn privé-uitgaven voor voeding en wonen (loon in natura) niet in deze beschouwing opgenomen, dan kunnen we toch concluderen dat de horeca-ondernemer in het algemeen duidelijk wordt onderbetaald voor het meestal zeer vele werk dat hij of zij verricht.

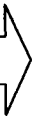
De horeca in de toekomst

Eerder merkten we op dat de stijging van de arbeidskosten het rendement in de horeca nadelig heeft beïnvloed en zal beïnvloeden. Inmiddels zijn al vele arbeidsbesparende maatregelen genomen: zelfbedieningsrestaurants, zelfbedieningsontbijten en -lunches in hotels, automatische drankbuffetten, sluiting van restaurants in de middaguren, het werken met parttimers, beperkte menukaarten. Toch blijft de horeca een dienstverlenende sector, dus per definitie arbeidsintensief. Hoe zinvol en noodzakelijk het ook is om arbeidsbesparende maatregelen te nemen, de arbeidskosten zijn ons inziens niet de belangrijkste oorzaak van de ongunstige rendementsontwikkeling. Meer aandacht dient te worden geschonken aan de geringe stijging van de produktie. Hiermede komen we terug op de reeds eerder besproken bestedingscategorieën.

Omtrent de ontwikkeling van de bestedingen van de zakenlieden vermelden we dat deze een verband met de groei van de algemene produktie van bedrijven vertoont: een aantal factoren was er de oorzaak van dat de ontwikkeling van deze horecabestedingen achterbleef. Daarnaast zou ook deze bestedingscategorie besterker prijselastisch kunnen zijn dan menig horeca-ondernemer denkt. Met name zou dit het geval kunnen zijn bij de zakenlunches en de feestavonden die bedrijven voor hun personeel (laten) organiseren. De vergadermarkt is ongetwijfeld een groeiende markt. Hierbij valt te denken aan zakelijke bijeenkomsten met of zonder hotelovernachting (in het bedrijf zelf wordt men voortdurend gestoord), „brainstormingsessies”, vormingscursussen, symposia, instructiebijeenkomsten. Aan de andere kant moet deze markt nu ook weer niet worden overschat; een ongebreidelde aanwas van vergaderzalen moet worden vermeden (soms lijkt het of we al in die richting gaan!). Een goed op de vraag afgestemd en een gedifferentieerd aanbod (vooral samen met logiesmogelijkheden) is een eerste vereiste waarbij bovendien ook de lagere-budgetmarkten niet moeten worden vergeten!

Een zelfde betoog over produktdifferentiatie past bij de particuliere bestedingen. Wat betekent dit voor de diverse typen horecabedrijven? Het drankverstrekkende bedrijf richt zich vaak op de steeds grotere jongerenmarkt, maar is er wel voldoende aanbod voor b.v. 20- tot 30-jarigen? De maaltijdverstrekkende bedrijven vormen de grootste „groeiers” in de horeca. „Uit eten” is — mede door de buitenlandse vakantie (om nu eens een positieve invloed hiervan te noemen) — meer „in” geraakt. Van meer invloed op deze voor de horeca gunstige ontwikkeling is volgens ons de opkomst van het goedkopere restaurant geweest, waardoor „uit eten” voor meer mensen — die voorheen terugschrokken van het imago van het „dure restaurant” — mogelijk werd.

Een groot deel van het succes van de goedlopende restaurants (de bistro's, de Chinese en de „Middellandse Zee”-restaurants) wordt niet alleen bepaald door hun prijsstelling, maar ook door hun eigen identiteit: duidelijkheid! Men weet wat men in een Chinees-Indisch restaurant kan verwachten qua produkt, service en prijs, zodat men thuis al kan beslissen of men dit wil of niet. Hetzelfde geldt voor de restaurants van de Middellandse-Zeelanden, de Amerikaanse hamburgerzaken (weinig tijd en geld, maar ook een weinig pretentieuze produkt) en aanvankelijk ook in de bistro's. Aanvankelijk, omdat de eerste bistro's ook volgens een bepaalde formule werkten, terwijl tegenwoordig een aantal niet-lopende restaurants het servieswerk aan diggelen gooit, een stel planken aanschaft en de gevel beschildert met „bistro”. Ook het „normale” restaurant (Franse keuken) dient zich op een bepaalde deelmarkt te richten en zich ook als zodanig te verkopen. Het is fout als passanten hun neus op de ruit moeten duwen om de menukaart die daar hangt, te kunnen lezen, ten einde een indruk te krijgen van de aard van het restaurant. Een gedifferentieerd duidelijk aanbod is dus van groot belang waarbij de horeca-ondernemer steeds met nieuwe ideeën zal moeten komen, want wil de maaltijdver-

Over de kwaliteit van produkten van de gangbare en van de alternatieve landbouw

IR. H. VAN DER MOLEN

De belangstelling voor landbouwprodukten die zonder kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen worden geteeld, is de laatste jaren onmiskenbaar toegenomen. Deze produkten worden aangeprezen met termen als „biologisch”, „gezond”, „natuurlijk” enz., waarmee de suggestie wordt gewekt dat de produkten van de gangbare landbouw van mindere kwaliteit zouden zijn. In dit artikel worden de aanspraken van de biologisch-dynamische landbouw op een superieure kwaliteit van zijn produkten onderzocht. De conclusie van de auteur is dat deze aanspraken niet op feiten berusten en dat de aandacht van de overheid voor deze landbouwmethode ongegrond en misplaatst is. In ESB van volgende week zal dezelfde controverse vanuit een ander gezichtspunt worden belicht.

Inleiding

Uit de méér dan 80.000 reacties, die blijkens een mededeling van de NOS zijn binnengekomen op de uitzending van 17 januari 1979 over een alternatief tuinbouwbedrijf, blijkt wel dat voor deze vorm van bodemcultuur veel belangstelling bestaat. Dat komt blijkbaar doordat ook buiten de beperkte kring van ingewijden in de „biologische” teelt velen van mening zijn dat het op deze wijze verbouwde voedsel beter voor de gezondheid zou zijn dan de produkten van de gangbare landbouw.

Nu is het begrijpelijk dat de publieke opinie op dit punt zeer gevoelig is. Voedsel is een essentiële dagelijkse levensbehoefte en elke suggestie, dat het om één of andere reden minder heilzaam zou zijn, wekt veel onbehagen. Velen die menen op deze wijze het zekere boven het onzekere te verkiezen, komen er dan ook toe het, veel duurdere, z.g. biologische voedsel te kopen. De minder goede kwaliteit van de gangbare landbouwprodukten zou een gevolg zijn van het gebruik van

kunstmest en bestrijdingsmiddelen, waarop hier nader zal worden ingegaan.

Kunstmest

Het gebruik van kunstmest is sedert de invoering, nu ruim 100 jaar geleden, vrijwel voortdurend begeleid door sceptische, heel vaak zelfs negatieve uitspraken. Zo is van begin af aan beweerd, dat door kunstmest, in tegenstelling tot organische mesten (stalmest, e.d.), de bodemvruchtbaarheid achteruit zou gaan, o.a. door negatieve beïnvloeding van het humusgehalte en van de microbiologische activiteit van de grond. Dit zou leiden tot structuurverval, waardoor wortelgroei en opname van voedingsstoffen bemoeilijkt zouden worden. In een later stadium werd kunstmest ervan beticht, veel meer dan organische mest, bij te dragen tot de eutrofiëring en de verontreiniging van het oppervlaktewater.

Dit alles is echter inmiddels weerlegd 1): gebruik van kunstmest, als dat is afgestemd op de omstandigheden en de behoeften van bodem en gewas, schaadt de bodemvruchtbaarheid niet en draagt zelfs minder bij tot de vervuiling van het oppervlaktewater dan een equivalente hoeveelheid organische mest. Is de kritiek t.a.v. bovengenoemde punten dan ook vrijwel verstomd, dit geldt niet voor de kritiek t.a.v. de invloed op de kwaliteit van de landbouwprodukten. De bewering dat kunstmest in dit opzicht inferieur zou zijn aan organische mest komt men n.l. nog regelmatig tegen. Dat dit zo zou zijn lijkt echter heel onwaarschijnlijk. De opname van nutriënten voor de plantenwortels heeft n.l. onder alle omstandigheden in dezelfde vorm (als NO_3 , H_2PO_4 , K^- , Ca -ionen e.d.) plaats en het is voor de plant van geen belang of deze ionen uit stalmest, dan wel uit kunstmest afkomstig zijn; zij verschillen n.l. in geen enkel opzicht van elkaar!

Bij mens en dier uitgevoerde proeven hebben dan ook nog nooit iets ten nadele van kunstmest aan het licht gebracht. De stand van zaken t.a.v. dit strijdpunt wordt uitstekend weerge-

1) H. van der Molen e.a., *Oms treden landbouw*, 1978, Aula-pocket nr. 635.

streckende sector blijven groeien, dan zal er het komende decennium echt nog wel meer moeten komen dan biefstukken van planken, babi pangang en pizza's.

In de logiessfeer zal men zich in de toekomst sterk moeten richten tot het minder koopkrachtige publiek, hoe moeilijk dit wellicht ook te rijmen is met de steeds hogere bouwkosten. Belangrijkste reden hiervoor is de te verwachten ontwikkeling: meer vrije tijd waarin men niet meer (wellicht minder) te besteden heeft dan nu het geval is. Wil de hotellerie het op dit gebied niet helemaal verliezen van de goedkope logiesvormen (tent, caravan, tweede huisje), dan moet zij hierop inspelen, hetzij qua prijs hetzij qua produkt of beide. Vooral in de vorm van de recreatieve korte verblijven (1, 2 of 3 overnachtingen; vanaf 4 nachten buitenshuis wordt het „vakan-

tie”) buiten het zomerseizoen liggen er voor de hotellerie zeker kansen.

Export

Het betoog betreffende de particuliere bestedingen — met name wat de hotellerie aangaat — is ook van toepassing op de derde categorie van besteders: de buitenlanders, die hier zakelijk dan wel recreatief vertoeven. Eerder noemden wij enkele oorzaken van de ongunstige ontwikkeling van het bezoek van buitenlanders aan ons land. En inderdaad zijn er naast de exogene oorzaken enkele punten te noemen waaraan de horeca-ondernemers iets kunnen doen. Dat geldt ook

geven in het navolgende, aan Prof. J. de Wilde 2) ontleende citaat: „Nog steeds bestaan er mensen die geloven in de Kracht die uitgaat van het nuttigen van gewassen die alleen met organische mest zijn gekweekt. Nog steeds bestaan er bedrijven waar men een hogere prijs voor zijn produkten weet te verkrijgen omdat zij vrij zijn van het euvel kunstmest. Ik wil hier echter uitdrukkelijk stellen dat, naar het mij voorkomt, noch de landbouwwetenschap, noch de ervaring, iets aan het licht hebben gebracht dat ethische discriminatie van de kunstmest zou kunnen rechtvaardigen”.

Gewasbeschermingsmiddelen

Wat de invloed op de gezondheid betreft, lijken gewasbeschermingsmiddelen op het eerste gezicht meer reden tot bezorgdheid te geven dan kunstmest. Deze middelen, de z.g. pesticiden, zijn nl. dikwijls giftig voor mens en dier en de consumptie van ermee behandelde gewassen, waarop nog residuen van deze stoffen kunnen voorkomen, lijkt dan ook niet zonder gevaar. Bovendien hebben sommige pesticiden, met name het tot voor kort veel gebruikte, tot de groep der gechlloreerde koolwaterstoffen behorende DDT, de eigenschap dat ze persistent zijn, d. w. z. dat ze slechts heel langzaam worden afgebroken. Dit heeft tot gevolg dat ze zich ophopen in organismen, die met DDT behandelde gewassen consumeren.

Het staat wel vast dat de indertijd onder de roofvogels opgetreden sterfte is veroorzaakt door vergiftiging, via de voedselketen, met DDT 3). Hoewel deze vergiftiging niet bij de mens is opgetreden, werd door de bekende Rachel Carson, die in haar boek „Silent Spring” de gevaren van een ongeremd pesticidengebruik signaleerde, beweerde, dat de persistente, gechlloreerde koolwaterstoffen kankerverwekkende eigenschappen zouden bezitten 4). Het is buiten kijf dat de langdurige en veelvuldige publiciteit rond deze carcinogeniteit, méér dan iets anders, heeft bijgedragen tot de angst voor pesticiden.

Hoewel begrijpelijk, is deze angst toch niet reëel. In de eerste plaats niet omdat de wettelijke voorschriften omtrent toelating en gebruik van deze stoffen zo stringent zijn, dat vergiftiging via gewasresiduen vrijwel uitgesloten is. Zo wordt b.v. van de middelen, waarvan vaststaat dat ze geen carcinogene of mutagene effecten vertonen, via proefdieren de aanvaardbare dagelijkse opname (de z.g. acceptable daily intake = a.d.i.) bepaald; dit is de hoeveelheid die door het dier gedurende het gehele leven zonder nadelige gevolgen kan worden verdragen. Van deze a.d.i. wordt vervolgens het honderdste deel genomen en op deze basis wordt, ervan uitgaand dat de mens elke dag van zijn leven 400 g van het betreffende bespoten produkt eet, het toelaatbare residu berekend op basis van het menselijk gewicht 5). Er is dan ook nog nooit een medisch gedocumenteerd ziektegeval geweest dat kan worden toegeschreven aan het gebruik van groente, fruit en andere levensmiddelen met een door de wet toegestaan gehalte aan pesticiden. Zelfs overschrijding van die gehalten (wat een enkele keer voorkomt) levert niet direct gevaar op, omdat er, zoals uit

het vorenstaande blijkt, een ruime marge is tussen tolerantie- en veiligheidsgrenzen. Bovendien worden de risico's vermindert door verbetering van middelen en technieken. Zo is het gebruik van het zeer giftige nicotine, evenals van de gechlloreerde koolwaterstoffen, verboden. Verder wordt, door pas te spuiten wanneer de frequentie van het schadelijk organisme een bepaalde „schadedrempel” overschrijdt, gestreefd (en in de fruitteelt reeds met succes) naar vermindering van het aantal bespuitingen. Ten slotte wordt de hoeveelheid residu die uiteindelijk door de mens wordt opgenomen, door het wassen en schillen van groente en fruit nog sterk vermindert. In de tweede plaats niet omdat er, in tegenstelling tot de bewering van Rachel Carson, geen aantoonbaar verband lijkt te bestaan tussen het gebruik van pesticiden en het optreden van kanker. Zij had dit nl. geheel ten onrechte afgeleid uit het feit, dat in de VS, waar in 1900 nog slechts 4% van de sterfgevallen aan kanker was te wijten, dit percentage in 1958 was opgelopen tot 15%. Deze stijging kan echter worden verklaard uit het toenemen van de levensverwachting (in de VS van 45 naar 70 jaar) waardoor er thans relatief meer bejaarden en dus meer voor kanker vatbare mensen zijn 6).

Ten slotte een uitspraak van de Wageningse toxicoloog Prof. Koeman: „Er zitten weliswaar risico's aan het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, maar slechte voedingsgewoonten zijn veel erger. Die leiden geregeld tot de dood maar er is *nog nooit* geconstateerd dat normaal gebruik van chemische hulpstoffen in het voedsel tot vergiftiging heeft geleid” 3).

Samenvattend kan worden gesteld dat er geen aanwijzingen zijn dat de kwaliteit van ons voedsel hetzij door kunstmest, hetzij door gewasbestrijdingsmiddelen wordt bedreigd. Er is dus geen sprake van dat de door de moderne landbouw voortgebrachte produkten minderwaardig, of zelfs schadelijk, zouden zijn. De wijdverbreide angst dat men daarmee zijn gezondheid zou benadelen is dus geheel misplaatst. Ook het feit, dat ons land, dat in de wereld bovenaan staat wat betreft het gebruik van de gewraakte landbouwchemicaliën, tevens één van de hoogste levensverwachtingen heeft (71,1 jaar voor mannen en 75,9 voor vrouwen) kan ertoe bijdragen om over deze angst heen te komen.

Biologisch-dynamische kwaliteit

Er is in het voorgaande sprake geweest van kwaliteit in de

2) J. de Wilde, Ethiek in de landbouwkunde, in: P.J. Roscam-Abbing (red.), *Om de mens: ethiek in wetenschap en beroep*, Leiden, 1968.

3) Prof. Dr. J.H. Koeman, Gewasbescherming en milieu, in: Plantenziektkundige Dienst Wageningen, *Maatschappelijke aspecten van de gewasbescherming*, 1974.

4) William Tucker, *Of mites and men*, Harper's, augustus 1978.

5) D. Hilleris Lambers, Worden wij vergiftigd?, *Landbouwkundig Tijdschrift/PT*, 1968, nr. 80-4.

6) William Tucker, op. cit., 1978.

voor het de laatste jaren vaak in opspraak zijnde dienstbetoon in de Nederlandse horeca; ons inziens deels terecht, ook al wordt er vaak te generaliserend over gesproken. Menigmaal vraagt de gast zich af of het inderdaad een dienstverlenend bedrijf betreft. Het is in eerste instantie de taak van de horeca-ondernemer hier iets aan te doen; een goede samenwerking met het personeel is hierbij onontbeerlijk en kan veel oplossen. Daarnaast is ook van belang hoe de buitenlander over deze Nederlandse bedrijfstak denkt: het imago.

Hiermede hebben we inmiddels al een derde terrein aangestipt (na de markt- en produktkennis en het personeelsbeleid), waarop de horeca-opleidingen (en met name de twee managementopleidingen in Den Haag en Maastricht)

zorgvuldig hun aandacht zullen dienen te richten: de public relations, het zorgen dat alle belangengroeperingen goed geïnformeerd zijn over de horecasector.

Maar met alleen gedegen opleidingen komen de horecabedrijven nog niet uit de „houdgreep”: weliswaar leert men daar de onmisbare technieken en kan men door analyse — zoals wij in deze beschouwing geprobeerd hebben aan te tonen — de problematiek beter leren onderkennen, maar de timing, het inzicht en de tactiek bepalen de uiteindelijke uitslag van de wedstrijd. Vooralsnog zal de horeca-ondernemer hard moeten vechten om uit de vastgestelde „houdgreep” te komen.

F. J. M. van Delft
M. C. Tideman

geijkte betekenis van het woord, d.w.z. het geheel van uiterlijke en innerlijke eigenschappen die gemeten of gewogen kunnen worden en die dus objectief kunnen worden vastgesteld. De aanhangers van de biologisch-dynamische (b.d.) methode — de in ons land meest voorkomende alternatieve richting — zijn echter van mening, dat het begrip kwaliteit nog een andere dimensie heeft. Hierbij moet worden opgemerkt, dat de kwaliteitskwestie voor de aanhangers van de b.d.-methode van zeer wezenlijk belang is. Het is nl. langzamerhand wel duidelijk dat bij algehele invoering van deze methode de gewasopbrengsten sterk zouden dalen: in West-Europa wel met 40 à 50% 7). De kwaliteitsdimensie moet dus wel van grote betekenis zijn om dit opbrengstverlies te kunnen compenseren en ook om de hogere prijs van de volgens de b.d.-methode geteelde producten te kunnen rechtvaardigen.

De opvattingen hieromtrent van de aanhangers dezer methode vloeien voort uit de filosofie dat de mens, naast een stoffelijk materieel lichaam, ook een etherisch of levenslichaam zou hebben dat de stoffelijke componenten tot een organisme bijeen zou houden. Daarom zou, naast stoffelijke voeding, ook etherische voeding van essentieel belang zijn voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de mens 8). Deze metafysische, door hen *innerlijke* kwaliteit genoemd, hangt af van de mate waarin z.g. etherische of vormkrachten aanwezig zijn. Deze vormkrachten zouden afkomstig zijn van de hemellichamen die, behalve licht, ook kracht zouden uitstralen. Zo zouden de planten hun vorm krijgen van de vaste sterren, terwijl de speciale eigenschappen van de bomen van de planeten afkomstig zouden zijn. Deze zouden ook invloed hebben op de kleuren van de bloemen: Mars zou de rode, Jupiter de gele, en Saturnus de blauwe kleur geven. Bij het eten van appels zou men, behalve voedsel, ook de straling van Jupiter tot zich nemen; bij pruimen die van Saturnus 9).

De teeltmaatregelen in de b.d.-landbouw zijn meer gericht op de versterking van de vormkracht dan op een hoge opbrengst. Dit is de reden waarom bij de bemesting en de gewasbescherming geen chemicaliën gebruikt mogen worden. De bodem en de planten zouden daardoor nl. de ontvankelijkheid voor vormkrachten verliezen. De nutriënten voor de planten mogen dus niet afkomstig zijn uit kunstmest, maar uitsluitend uit door microbiële omzettingen gemineraliseerde organische stof, welke in de vorm van stalmest, compost of groenbemesting wordt aangevoerd. Men begaat in dit verband zelfs de ketterij van het onderscheid maken tussen fabrieksmatig bereide „dode” stikstof en door bacteriologische omzettingen ontstane „levende” stikstof. In plaats van chemische gewasbeschermingsmiddelen wordt o.a. gebruik gemaakt van de as van het te bestrijden organisme. Zo worden schadelijke insecten verzameld wanneer de aarde zich bevindt in het teken van de stier. Zij worden tot as verbrand en vervolgens over het te beschermen gewas uitgestrooid. Ook onkruiden als kweek, melde en distel worden bestreden met hun as. Hierbij wordt eveneens, net als bij het zaaien en de grondbewerking, rekening gehouden met de stand der hemellichamen.

De in deze paragraaf gesignaleerde chemofobie wordt verder uitgestrekt tot alle andere verbindingen; de in de natuur gevormde chemische stoffen zouden als regel heilzaam zijn, de fabrieksmatige synthetische dikwijls gevaarlijk, soms zelfs kankerverwekkend. In feite bestaat dit verschil niet. Er komen in de natuur tal van giftige stoffen voor (solanine, nicotine, colchicine enz.) zoals er ook duizenden volmaakt onschuldige chemicaliën bestaan. Ook t.a.v. de carcinogene stoffen laat de natuur zich niet onbetuigd. Men denke slechts aan de leverkanker veroorzakende aflatoxine en ook aan de in tabaksrook voorkomende longkankerverwekkende stoffen. In de USA is dit de vorm van kanker die, relatief, het sterkst is toegenomen: van 5 sterfgevallen per 100.000 mannen in 1930 tot 48 in 1970.

Versterking van de vormkracht wordt ook beoogd met de aanwending van een aantal preparaten. Deze worden in zeer geringe hoeveelheden — niet ter verrijking met stoffen, maar

ter verrijking met krachten — over de grond verspoten of aan stalmest en compost toegevoegd. Een voorbeeld van de eerste is het humuspreparaat 500. Dit wordt bereid uit in koehoorns in de grond bewaarde mest. Deze wordt in het voorjaar opgelost in water en vervolgens over de grond versproeid. De kieming en de beworteling, en ook de humusvorming, zouden erdoor worden bevorderd. Een voorbeeld van de tweede is het paardebloempreparaat nr. 506. De bloemen worden in de grond bewaard in een uit een koeienbuikvlies gemaakte zak. In het voorjaar wordt de inhoud ervan door de mest gemengd. De paardebloemen, volgens Steiner een boodschap van de hemel, zouden in staat zijn kiezelzuur uit de kosmos op te vangen. De werking van dit kiezelzuur, dat van invloed zou zijn op de vormkrachten, zou via de met dit preparaat behandelde mest worden doorgegeven aan de planten.

Het zal zonder meer duidelijk zijn dat al deze beschouwingen van irrationele, men kan zelfs wel zeggen van occulte, aard zijn. Men spreekt over de invloed van straling, die nog nooit is aangetoond, op vormkrachten die zelfs niet kunnen worden omschreven, en ook over de specifieke werking van preparaten op bepaalde aspecten van die onbestemde vormkrachten. Hetzelfde geldt voor het bezweringsritueel waarmee insecten en onkruiden te lijf worden gegaan. Het is verder best mogelijk dat maan en sterren invloed hebben op het leven op een wijze die ons niet bekend is. Het is echter moeilijk te geloven dat iets uit de ruimte gevangen kan worden door paardebloemen in een uit een koeienbuikvlies gemaakte zak.

Hoe komt men aan al deze kennis over onwaarneembare zaken en aan al deze gedetailleerde voorschriften? Ligen er waarnemingen en experimenten of theoretische overwegingen aan ten grondslag? Het één noch het ander blijkt het geval te zijn. Alles berust op de dichterlijke fantasie en de intuïtie van Rudolf Steiner, die de filosofie achter dit alles voor eens en altijd heeft vastgesteld. Deze filosofie wordt niet met de feiten geconfronteerd; zij heeft het karakter van een openbaring die niet toegankelijk is voor wetenschappelijke kritiek. Dit houdt in dat de op vormkracht gebaseerde kwaliteit volkomen in de lucht hangt omdat zij niet met objectieve methoden kan worden gemeten. Er kan dus ook niet worden vastgesteld of een product uit de gangbare, dan wel uit de alternatieve landbouw afkomstig is.

De methoden waarmee de b.d.-ers de hoeveelheid vormkrachten menen te kunnen meten zijn wetenschappelijk niet aanvaardbaar. Zij zijn gebaseerd op de kristallisatiepatronen op glasplaten van oplossingen van koperchloride waaraan plantensap is toegevoegd. Uit de ontstane patronen, waarvan wordt aangenomen dat zij worden beïnvloed door de etherische vormkrachten, zou dan door een ingewijde persoon de intensiteit van deze krachten kunnen worden afgeleid. Meting met behulp van natuurwetenschappelijke methoden is echter niet mogelijk zodat van objectiviteit geen sprake kan zijn 10). Dit betekent dat een speciale b.d.-kwaliteit niet kan worden aangetoond en dat daar dus geen rekening mee kan worden gehouden. Zij is alleen van betekenis voor de overtuigde b.d.-ers, die in het nuttigen van volgens hun voorschriften verbouwd voedsel een bijzondere voldoening smaken. Dit kan echter pas dan au sérieux worden genomen als op een verantwoorde manier zou worden aangetoond dat de consumenten van b.d.-voedsel inderdaad een betere gezondheid zouden genieten.

De b.d.-ers zou men overigens de illusie van een betere kwaliteit wel gunnen indien zij zich ertoe beperkten hun eigen tuintje te wieden en aanspraken op universele geldigheid

7) A. Noirfalise, *Conséquences écologiques de l'application des techniques modernes de production en agriculture*, Directie van de landbouw van de EG, november 1974.

8) C.J. Cleveringa, Economische aspecten van alternatieve landbouw, *Bedrijfsontwikkeling*, juli 1978.

9) Dr. Erkki Heinänen, Het biodynamisch alternatief, *Zuivelzicht*, nr. 67, 1975.

10) M. Dambroth e.a., Alternativen im Landbau, *Landwirtschafts- Angewandte Wissenschaft*, 1978, Heft 206, blz. 227.

achterwege lieten. Ze zijn echter, als alle gelovigen, bezeten van een grote zendingsijver en stichten daardoor veel verwarring. Door hun pretentie van betere kwaliteit discrimineren zij, zonder enig bewijs, de produkten van de gangbare landbouw. Ze brengen daardoor de grote massa van de consumenten, die dit alles niet op zijn merites kan beoordelen, in onzekerheid. Vooral als het om voedsel gaat, wil men graag het beste kopen, maar bij de aanmerkelijk duurdere b.d.-produkten krijgt men in dit opzicht geen aantoonbaar betere waar voor zijn geld.

Bepaald niet zonder gevaar is ten slotte de bewering dat b.d.-voedsel de weerstand tegen ziekten zou vergroten. Niet dus — het zij herhaald — vanwege de *afwezigheid* van residuen van giftige stoffen, hetgeen volgens vooraanstaande b.d.-ers slechts van ondergeschikte betekenis zou zijn, maar op grond van *aanwezigheid* van vormkrachten. Deze krachten zouden de planten, die volgens de b.d.-methode zijn geteeld, zo'n grote vitaliteit geven dat het optreden van ziekten en plagen vanzelf zou worden voorkomen 11). Deze grotere vitaliteit zou zich vervolgens mededelen aan de consumenten van deze planten, waardoor ook bij mens en dier de weerstand tegen ziekten zou worden vergroot. Het is zeker niet denkbeeldig dat men hierdoor een niet gefundeerd gevoel van bescherming tegen ziek worden krijgt; de consequentie hiervan kan zijn dat men het met de preventie daartegen niet zo nauw meer neemt. Het zich macrobiotisch voedende gezin in Amsterdam, waarvan de kinderen tegen geen enkele ziekte zijn ingeënt en waarvan de ouders vorig jaar zelfs weigerden dit tegen kinderverlamming te laten doen, moge wat dit betreft een teken aan de wand zijn 12).

Samenvatting en conclusies

Uit het voorgaande komt naar voren, dat het gebruik van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen geen afbreuk doet aan de kwaliteit van de landbouwprodukten zoals die, volgens objectieve criteria, wordt vastgesteld. De bewering van de voorstanders van de b.d.-landbouw, dat hun produkten van betere kwaliteit zouden zijn, is niet gebaseerd op eventuele intoxicaties door deze landbouwchemicaliën. Ten Siethof 13) noemt dit zelfs een primitief standpunt en ook Cleveringa 14) stelt dat de speciale b.d.-kwaliteit van geheel andere orde is dan die, welke wordt bepaald op grond van de gehalten aan nuttige of schadelijke stoffen. Het essentiële van deze kwaliteit is de aanwezigheid van uit het heil afkomstige vormkrachten. De levende organismen die ermede doorstraald worden zouden er een grotere vitaliteit door krijgen, met als gevolg een grotere weerstand tegen ziekten. Nu is echter noch het bestaan van een specifieke ruimtelijke straling, noch dat van vormkrachten aangetoond. De vraag, of het zin heeft de vormkrachten door speciale cultuurmaatregelen te versterken, kan dus niet worden beantwoord. Ook is nooit iets gebleken van een betere gezondheid en een grotere weerstand van consumenten van b.d.-kwaliteit. Er is dus niets dat wijst op het bestaan van een speciale b.d.-kwaliteit en diens gevolge ook niet op het bestaansrecht van een b.d.-landbouw.

Omdat deze en andere vormen van alternatieve landbouw bij de consumenten bij voortdurend veel verwarring hebben gesticht en gezien de in de inleiding genoemde 80.000 reacties op een televisieprogramma, is het noodzakelijk dat van overheidswege door middel van een goede voorlichting orde op zaken wordt gesteld. Daarbij zou er in de eerste plaats op moeten worden gewezen dat door de methoden van de moderne landbouw de kwaliteit van de produkten niet nadelig wordt beïnvloed en in de tweede plaats dat deze kwaliteit door de verschillende vormen van alternatieve landbouw niet wezenlijk wordt verbeterd. Dit klemt te meer omdat ons Ministerie van Landbouw soms zelf de indruk wekt deze beweging niet onwelgezend te zijn. Dat is o.a. gebleken uit het feit, dat de door de minister in 1970 ingestelde commissie voor de alternatieve landbouw in meerderheid bestond uit voor-

standers daarvan, waardoor de gangbare landbouw er onvoldoende in was vertegenwoordigd.

Naar aanleiding van de aanbieding van het rapport van deze commissie (1973), verklaarde de minister zelfs voor de televisie dat deze landbouwmethode hem bijzonder sympathiek was 15). De vroegere Amerikaanse minister van Landbouw Earl Butz denkt daar — blijkens zijn uitspraak dat, vóórdat in de VS van de moderne naar de alternatieve landbouw zou worden overgegaan, eerst beslist zou moeten worden welke 50 miljoen Amerikanen men zou laten verhongeren — wel heel anders over 16). Ook de Franse regering heeft weinig sympathie voor de alternatieve landbouw; dit blijkt o.a. uit de afkondiging van een wet waarbij aanduidingen als „biologisch”, „gezond”, „natuurlijk” e.d. voor voedingsmiddelen worden verboden omdat met dergelijke aanduidingen ten onrechte wordt gesuggereerd dat het als zodanig omschreven voedsel van betere kwaliteit zou zijn 17). Ook in Duitsland zijn soortgelijke maatregelen getroffen 18).

Het spreekt evenwel van zelf dat van de uitspraak van onze minister door de b.d.-ers dankbaar gebruik is gemaakt. Dit geldt ook voor twee door het Ministerie, naar aanleiding van bovengenoemd rapport, genomen maatregelen, t.w.:

- de uitvoering van een onderzoek in de Noordoostpolder waarbij alternatieve en gangbare landbouw in bedrijfsverband worden vergeleken. Het staat bij voorbaat vast dat het nemen van deze proeven geen zin heeft, enkel en alleen omdat de bij het onderzoek betrokken partijen nooit tot overeenstemming zullen komen over de kwaliteit der produkten. De gangbare wetenschap zou zichzelf n.l. moeten verloochenen als zij het b.d.-begrip van kwaliteit zou erkennen. Anderzijds zouden de b.d.-ers hun levensbeschouwing geweld aan moeten doen als zij genoeg zouden nemen met de gangbare objectieve kwaliteitscriteria. Een overtuiging die gebaseerd is op geloof kan nu eenmaal niet door wetenschappelijk onderzoek worden weggenomen;

- de aanstelling in overheidsdienst van de voorlichters van de vereniging tot bevordering van de b.d.-landbouwmethode. Het Ministerie erkent hiermede het bestaansrecht van de alternatieve landbouw, hoewel nooit is aangetoond of zelfs maar aannemelijk gemaakt dat daarmee het algemeen belang wordt gediend. Als nu verder in aanmerking wordt genomen dat dit zelfde Ministerie door het oprichten en in stand houden van instellingen op het gebied van onderzoek, onderwijs en voorlichting, de ontwikkeling van de landbouw op wetenschappelijke basis bij voortdurend krachtig heeft bevorderd, dan kan het aanmoedigen van een beweging die de resultaten van dit beleid, om redenen van metafysische aard, teniet wil doen, niet anders dan bevreemding wekken.

Ook de georganiseerde landbouw zou in deze zaak diligerenter moeten zijn. Men hecht daar in het algemeen weinig belang aan de alternatieve landbouw omdat deze slechts op een onbeduidende oppervlakte wordt uitgeoefend. Wie zijn oor te luisteren legt, weet echter dat bij een groot deel van het publiek wel iets is blijven hangen van de verhalen over vergiftiging en ziekten als gevolg van het gebruik van chemicaliën — „chemische rotzooi”, zegt men dan veelal — in de landbouw. En niets is op de lange duur zo gevaarlijk voor de positie van de landbouw in de samenleving als een verdere vervreemding van het grote publiek.

H. van der Molen

11) Biologisch dynamische landbouw, *De Fruitteelt*, 1971.

12) Lang leven met Yin en Yang, *de Volkskrant*, 11 augustus 1978.

13) Zie voetnoot 11.

14) Zie voetnoot 8.

15) Zie A.C. Henny, Opleidingsinstituut voor biologisch dynamische landbouw, *Warmonder Hof*.

16) Barry Commoner, *Machteloze energie*, blz. 155.

17) A. Gervy, Kleine kroniek van de biologische landbouw, *Stikstof*, december 1973, nr. 75.

18) M. Dambroth, op. cit.

Verantwoord schrijven over „verantwoorde consumptie”

In *ESB* van 23 mei 1979 behandelt de heer L. Hoffman onder de titel „Verantwoorde consumptie” de Economische Notitie nr. 4 van de Wiardi Beckman Stichting, *Naar een consumptiebeleid*, waarvoor ondergetekende de discussienota schreef. Nu is het doel van een discussienota om reacties op te roepen. In die zin is de column van Hoffman zeker te waarderen. Dergelijke reacties mogen de discussie echter niet troubleren, door onjuiste of eenzijdige weergave van de discussienota. Vandaar dat ik op enkele punten in de column van Hoffman kort wil ingaan.

Het begrip „consumptiebeleid”, zoals dit door *ESB* in 1972 werd geïntroduceerd, werd inderdaad omschreven als het ingrijpen door de overheid in het bestaande consumptiepatroon. Maar, zoals zo vaak, kan de betekenis van een begrip in de loop der tijd veranderen en dat is — mede door toedoen van de consumentenorganisaties — met het begrip „consumptiebeleid” ook gebeurd. Het oorspronkelijke begrip duidde immers eenzijdig op maatregelen in de consumptiesfeer met het doel om — los van een consumptiedoelstelling — andere sociaal-economische wenselijkheden te realiseren.

In het Jaarrapport 1976-1977 van de Interdepartementale Commissie voor Consumentenangelegenheden (ICC) wordt gesteld, dat „het consumptiebeleid beoogt het tot stand brengen van voorwaarden ter bevordering van optimale behoeftenbevrediging door middel en als gevolg van de aanschaf en het gebruik van goederen en diensten, een en ander in wisselwerking met de doelstellingen van het sociaal-economische en het facettenbeleid”. Bovendien werd in dit jaarrapport door de overheid het onderscheid tussen consumentenbeleid en consumptiebeleid losgelaten; consumentenbeleid (behartiging van consumentenbelangen) zou immers geïntegreerd moeten zijn in het (bredere) consumptiebeleid; een integratie waarvoor consumentenorganisaties en vakbeweging steeds hebben gepleit.

Het is natuurlijk onzin om — zoals Hoffman doet — socialisten te verwijten dat zij met een consumptiebeleid de investeerders aan willen pakken, omdat die doorgaans toch niet op de Partij van de Arbeid zullen stemmen, terwijl consu-

menten wel vaak op de PvdA stemmen.

In de WBS-nota heb ik — overigens niet uitputtend — aangegeven, dat in een aantal gevallen de aangrijpingspunten voor een consumptiebeleid — zoals dit door de overheid werd gedefinieerd — eerder bij de productie dan bij de consumptie moeten worden gezocht. Ter illustratie: wasmiddelen dragen in belangrijke mate bij tot fosfaatverontreiniging van het oppervlaktewater. Indien er een effectieve fosfaatvervanger is, en die is er (sitrex S5) dan lijkt het mij vanuit een consumptiebeleid gewenst, dat de overheid de wasmiddelenfabrikanten ertoe brengt de fosfaten in wasmiddelen te vervangen c.q. te verminderen. Of wil Hoffman een oproep van de overheid aan de consumenten om maar niet meer te wassen?

Hoffman „verwijt” mij een liberale visie, omdat ik zou hebben gesteld, dat als je de belangen van de consument voldoende tot hun recht laat komen, het algemeen belang in optimale mate wordt bevorderd. Hoe Hoffman een dergelijke stelling uit de discussienota afleidt, is mij een volstrekt raadsel. Op de eerste plaats — en dat is ook Van der Zwan in zijn commentaar ontgaan — handelt de WBS-nota slechts over een onderdeel van het consumptiebeleid en wel over de „versterking van de invloed van de consument op het aanbod van goederen en diensten”. Binnen dat kader is door mij dan ook gezocht naar mogelijkheden die tot een betere afstemming van het aanbod op de vraag zouden kunnen leiden.

In dat verband is een passage van Prof. W. Crouwel uit de WBS-Economische Notitie nr. 2, *Beheersing van de technische ontwikkeling*, interessant, waar hij zegt: „Innovatie in dit verband moet minstens aan twee voorwaarden voldoen, te weten: moet bijdragen aan een verbetering van de relatie tussen produkt en gebruiker en moet bijdragen tot een grotere doorzichtigheid van de markt ten behoeve van een juiste keuze van de toekomstige gebruiker”.

Waar het het algemeen belang betreft wordt in de nota heel nadrukkelijk een verantwoordelijkheid bij de overheid gelegd. Het gaat daarbij met name om de negatieve externe effecten van de productie en de consumptie op ruimtelijke ordening, milieu, grondstoffen- en ener-

gievoorraden en de welvaart in de derde wereld. In dat verband wordt er gesproken over „ingekaderde consumentensoevereiniteit”, waarbij de maatschappelijke kaders, waarbinnen enige vorm van consumentensoevereiniteit gestalte zou moeten krijgen, door de overheid dienen te worden bewaakt. Daarmee is duidelijk dat de stelling, die Hoffman mij in de mond legt, diametraal staat tegenover het in de WBS-nota gestelde.

Ten slotte is het betreurenswaardig, dat Hoffman alleen uitvoerig ingaat op het in de WBS-nota opgenomen commentaar van Prof. Dr. A. van der Zwan. Er zijn in de nota acht commentaren opgenomen, waaronder die van Tinbergen, De Roos, Meulenberg en Dirken. Daarbij zijn ook socialisten, die echter minder negatief en soms zelfs zeer positief reageren. Juist het feit dat zo verschillend wordt gereageerd door socialistische hoogleraren, had voor Hoffman aanleiding moeten zijn juist die verschillen eens nader te analyseren. Het is in ieder geval ongeloofwaardig aan de hand van enkele uitspraken van Van der Zwan het Nederlandse socialisme (wie ben ik?) te „betichten” van een onvervalst liberalisme, aangezien het tegendeel in de WBS-nota besloten ligt, zoals Prof. Dr. W. A. A. M. de Roos in zijn commentaar wel onderkent. Het is zelfs zeer de vraag, of het gestalte geven aan een consumptiebeleid door versterking van „countervailing powers” in het krachtenveld tussen productie en consumptie — zoals door Van der Zwan bepleit (naast zijn door mij onderschreven pleidooi ten gunste van collectieve vormen van consumptie) — niet méér getuigt van een liberale opvatting, aangezien daarbij impliciet wordt uitgegaan van ons huidige „kapitalistische” stelsel.

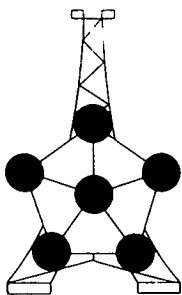
Ad van den Biggelaar

Naschrift

Een column in *ESB* is slechts een schrijfsel van 800 woorden. Daarmee kun je geen brochure uitvoerig bespreken, wil de column interessant zijn. Ik besprak daarom Van den Biggelaars interessante referaat met de even zo interessante commentaren daarop niet. Ik gebruikte dit referaat en een kritiek daarop van Prof. Van der Zwan als kapstok om aan te duiden dat de meeste Nederlandse socialisten t.a.v. het consumptiebeleid een onvervalst liberalisme bepleiten zoals overigens ook alle publikaties van de respectieve regeringen en consumentenorganisaties over dit onderwerp dat doen.

Het is jammer dat één van die socialisten de consequenties van zijn schrijftuur niet wil doorzien, zelfs niet na het lezen van mijn column.

L. Hoffman

Energiedoelstelling en informatie

DRS. M. EPEMA-BRUGMAN

In de *Energienota 1974* is de doelstelling van het energiebeleid ingrijpend gewijzigd. Tot die tijd was de doelstelling: „de gewaarborgde, ononderbroken voorziening van iedere vraag naar energie tegen de laagst mogelijke kosten en met vrije keuze voor de verbruikers”. Het energiebeleid was in overeenstemming met de vijf bekende sociaal-economische doelstellingen op macroniveau.

Inmiddels was het rapport van de Club van Rome verschenen, was er een oliecrisis geweest en was er meer belangstelling voor de ontwikkeling van de derde wereld. Bovendien werd er van verschillende kanten gewezen op de zo noodzakelijke veiligheid van met name de kernenergie. Dit alles zal er wel toe hebben geleid dat als nieuwe doelstelling uit de bus kwam: „een gewaarborgde voorziening van de vraag naar energie die uit een zo efficiënt mogelijk verbruik resulteert tegen de laagst mogelijke maatschappelijke kosten; vraag en aanbod dienen te passen in een op meer evenwicht gericht systeem van internationale arbeids- en inkomensverdeling en moeten zijn afgewogen tegen de eisen, die de werkgelegenheidssituatie stelt”. Een doelstelling, waar vrijwel iedereen mee kan leven, want deze is voldoende vaag en vrijwel alle onderwerpen die het energiebeleid raken komen er in voor. Daar komt dan nog bij dat men aan die onderscheiden factoren geen bepaald gewicht heeft toegekend, zodat iedereen zijn eigen prioriteiten kan stellen, prioriteiten die in de tijd wijzigingen ondergaan, zoals nu een dalende interesse in milieuvraagstukken en een groeiende in werkgelegenheidsproblemen.

Alle beslissingen die genomen worden op het terrein van het energiebeleid dienen dus aan deze centrale doelstelling te worden getoetst. Dat betekent o.a. dat er veel informatie moet worden gegeven om tot een afweging te komen. Hierbij laat ik dan nu maar in het midden wie die afweging moet maken, hoewel dit een zeer belangrijk punt is!

Beginnen we bij het begin van de doelstelling: „een gewaarborgde voorziening van de vraag naar energie die uit een zo efficiënt mogelijk verbruik resulteert te-

gen de laagst mogelijke maatschappelijke kosten”. Dat betekent dat van alle huidige en verwachte toekomstige energiedragers een maatschappelijk kostenpatroon zou moeten worden gemaakt. De vraag is wel of naast kosten die worden gemaakt in verband met bijvoorbeeld landschapsaantasting, ook angst voor het onbekende, grotere politieke controle, geringere flexibiliteit van het energiesysteem e.d. in rekening gebracht moeten worden. Het antwoord zou ja moeten zijn, maar een kwantitatieve invulling is vrijwel niet te geven. Zelfs over het efficiënte verbruik valt te twisten, want het technisch zo efficiënt mogelijk gebruiken van energie hangt vaak weer samen met de financiële middelen die men eraan wil besteden.

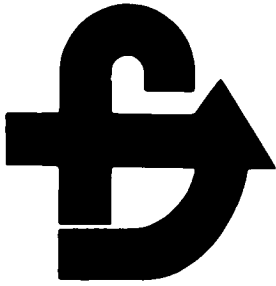
Het begin van het tweede deel van de doelstelling: „vraag en aanbod dienen te passen in een op meer evenwicht gericht systeem van internationale arbeids- en inkomensverdeling” levert al moeilijkheden op voor besluitvormers, doordat de uitdrukking „een op meer evenwicht gericht systeem” door het woordje *meer* uitermate vaag geworden is. Op macroniveau betekent dat gedeelte van de doelstelling dat de vraag naar energie zo klein mogelijk moet zijn, opdat de ontwikkelingslanden ook hun deel kunnen krijgen, nog afgezien van het feit dat de komende generaties ook nog wel profijt van de fossiele brandstoffen zullen willen hebben. Maar wat is zo klein mogelijk als we het afwegen tegen de werkgelegenheidssituatie in eigen land, het laatste deel van de doelstelling. Het antwoord hierop wordt mede bepaald door de mate waarin men werkloosheid in eigen land aanvaardbaar vindt, waarbij ook de gemiddelde inkomenshoogte en de inkomensverdeling (in eigen land) een rol spelen. Energiescenario's, of beter: economische scenario's waarin de vraag naar en het aanbod van energie zijn verwerkt, kunnen daarbij een hulpmiddel zijn.

Besluitvormers krijgen het opnieuw moeilijk als ze op verantwoorde wijze willen bepalen met welke energiedragers aan de vraag naar energie kan worden voldaan, met name als ze dat aanbod moeten toetsen aan de ecologische inpas-

baarheid en aan de veiligheid. Om een goed beeld te vormen van de milieunadelen zou een milieu-effectrapport (MER) van een aantal energiescenario's moeten worden gemaakt. Daarbij gaat het uiteraard niet alleen om de energieopwekking, maar ook om de milieueffecten van het eventuele afval, en om de milieueffecten van het winnen van de grondstof en het transport. Dat is van de bekende energiedragers al niet erg eenvoudig, maar nog moeilijker wordt het als we de milieueffecten willen nagaan van toekomstige vormen van energieopwekking, zoals bijvoorbeeld wind-, zonne- en geothermische energie en kernfusie. Toch is het beslist noodzakelijk te trachten een indruk van de milieueffecten te krijgen, opdat we straks bij grootschaliger of in ieder geval in kwantitatieve zin omvangrijker toepassing van alternatieve energiebronnen niet voor onaangename verrassingen komen te staan.

In zo'n milieu-effectrapport komt vaak niet direct de invloed van de voorziening op de mens tot uiting, hoewel dat uiteraard wel mogelijk is. In de doelstelling van het energiebeleid is naast de ecologische inpasbaarheid ook nog de veiligheid opgenomen. Nagegaan moet worden hoe veilig de energievoorziening voor de mens is. Van belang is dus dat van alle energiebronnen een risicoanalyse gemaakt moet worden. Daarmee wil niet gezegd zijn dat risicoanalyses onfeilbaar zijn, dat we precies weten wat er gebeurt. De risicoanalyse is, zoals minister Ginjaar opmerkte bij het debat over de aanlanding van vloeibaar aardgas (LNG) in oktober van het vorig jaar, een jonge methodiek die nog in volle ontwikkeling is en daardoor kent zij (nog) zekere beperkingen.

In ons land zijn nog lang niet voor alle energiebronnen risicoanalyses gemaakt. Wel is dit gebeurd voor kernenergie naar aanleiding van de voorgenomen beslissing om het kernenergetisch vermogen voor de opwekking van elektriciteit met 3.000 megawatt uit te breiden en voor de aanlanding van vloeibaar aardgas. Uit de risicoanalyses kwam uiteraard naar voren dat zowel kernenergie als vloeibaar aardgas niet voor honderd procent

De economische gevolgen van belastingheffing

DR. IR. W. J. KELLER

Op 18 januari jl. werd een deel van het onderzoek naar de economische gevolgen van belastingheffing, dat onder leiding staat van de Rotterdamse hoogleraar Somermeijer, afgesloten met de verdediging van het proefschrift Tax incidence; a general equilibrium approach door Ir. W. J. Keller. In het hieronder volgende artikel geeft de auteur een samenvatting van zijn proefschrift.

Inleiding

Het proefschrift handelt over de vraag: op wie komt de druk van de verschillende belastingen terecht. En omdat de last van belastingen uiteindelijk slechts kan worden gedragen door mensen van vlees en bloed, is het dus de drukverdeling over individuen waar het hier om gaat. Tevens zijn we geïnteresseerd in de economische gevolgen van belastingheffing: wat is de invloed van de verschillende belastingen op inkomens en prijzen en op de allocatie van goederen en diensten in een economie? Voor dit onderzoek hebben we ons beperkt tot de effecten van (kleine) wijzigingen in bepaalde belastingen; de drukverdeling en de effecten van de reeds bestaande belastingen blijven buiten beschouwing. De relevante vraag is nu: wat zijn de ge-

volgen van veranderingen in bepaalde belastingen voor de reële inkomens van verschillende gezinshuishoudingen? 1)

Om te bepalen op wie de uiteindelijke last van een belastingverhoging (of -verlaging) rust is het niet voldoende (en vaak niet eens noodzakelijk) om te weten wie de belasting betaalt, d.w.z. afdraagt. Een accijnsverhoging, bijvoorbeeld, afgedragen door de producent, kan geheel, gedeeltelijk, of niet worden doorberekend aan de consument. De uiteindelijke drukverdeling zal afhangen van de mate van doorberekening in de prijzen. Daarom is het van groot belang om te weten hoe prijzen worden bepaald en hoe belastingen dit proces beïnvloeden. De centrale veronderstelling achter het hier gehanteerde model is dat prijzen van goederen en diensten zo worden bepaald dat vraag en aanbod met elkaar in

evenwicht zijn; een dergelijk model heet een algemeen evenwichtsmodel. Doordat de individuele vraag of het individuele aanbod op zijn beurt afhankelijk is van de prijzen van alle goederen en diensten (inclusief factordiensten, zoals arbeid), worden prijzen en hoeveelheden in zo'n model simultaan bepaald. We nemen aan dat vraag en aanbod op een bepaalde, rationele manier tot stand komen: consumenten maximeren nut, gegeven hun preferenties, terwijl producenten hun winst maximeren, gegeven de technische mogelijkheden. Tevens veronderstellen we volledig vrije mededinging. Echter, in het model wordt ook een ruime plaats ingeruimd voor de overheid die door belastingen (in de ruimste zin van het woord) de allocatie van goederen en diensten kan beïnvloeden. Het model beschrijft dus een z.g. gemengde economie.

1) Het begrip belastingen dient hier ruim te worden opgevat: niet alleen belastingen zoals inkomstenbelasting, BTW of vennootschapsbelasting, maar ook sociale-verzekeringspremies en negatieve belastingen zoals subsidies en uitkeringen maken hier deel uit van het begrip belastingen.

veilig zijn. Daaruit mag niet worden geconcludeerd, zoals de commissie uit de Gezondheidsraad die het onderzoek naar de invloed van kernenergie op de volksgezondheid en het milieu verrichtte in haar rapport van 3 september 1975 terecht stelde, dat alleen omdat er geen risicoanalyse voor is uitgevoerd, andere industriële activiteiten veiliger worden geacht. Bij de besluitvorming krijgt tot nu toe de onveiligheid van de andere energiesystemen echter weinig of geen aandacht. Het is volstrekt noodzakelijk dat de komende beleidsnota over het energiebeleid ook inzicht geeft in de risico's van andere energiebronnen.

De afweging van risico's is natuurlijk geen rekenkundige bezigheid, omdat de kans op een ongeval en de omvang van de calamiteit niet klakkeloos kunnen worden vermenigvuldigd.

Voor kernenergie komen daar dan

nog bij de mogelijkheden van proliferatie die een vreedzame toepassing van kernenergie met zich kan brengen. De risicoanalyse geeft een verschillend beeld van de gevaren al naar gelang we de analyse beperken tot de gevaren in eigen land of dat we het hele productieproces — van de mijn tot en met de opslag of verwerking van het afval — bekijken. Het behoeft geen betoog dat het bij verantwoorde risicoanalyses om het laatste gaat.

Met het bovenstaande is een indruk, en dan nog niet eens een uitputtende, gegeven van de informatie die besluitvormers eigenlijk nodig hebben om te kunnen nagaan of hun beslissingen niet met de doelstelling in strijd zijn. Die informatie is er nog niet en hoe hard eraan gewerkt wordt die gegevens te verzamelen is mij niet bekend. Toch moeten er ook nu al, zonder die gegevens, beslissin-

gen worden genomen. Op zich is dat niet zo erg, als deze beslissingen maar niet van een zodanige aard zijn dat alles voor de toekomst muurvast ligt. Dat neemt niet weg dat we ons nu een beeld moeten vormen van het wenselijke systeem van energievoorziening in zeg maar 2010. Dan kan er misschien voor worden gezorgd dat beslissingen die nu worden genomen niet tot gevolg hebben dat dat toekomstbeeld niet kan worden vervuld.

Voor een dergelijk beleid is naast voldoende informatie ook een doorzichtige besluitvormingsstructuur noodzakelijk. Maar bovenal is vereist dat de belangrijke beslissingen worden genomen door de juiste instanties, maar dat is een ander onderwerp.

M. Epema-Brugman

Het basismodel

Het grootste gedeelte van het proefschrift is gewijd aan de formulering van het z.g. basismodel, waarin de verschillende dimensies (het aantal sectoren, goederen en diensten en belastinginstrumenten) nog onbepaald zijn. Het laatste hoofdstuk beschrijft een toepassing van het basismodel op de Nederlandse situatie, waarbij acht sectoren en acht goederen en diensten zijn onderscheiden. Naast de hierboven genoemde veronderstellingen (prijzen worden bepaald door het evenwicht tussen vraag en aanbod, nut- en winstmaximering en volledig vrije mededinging) vermelden we hier de volgende kenmerken van het basismodel:

- a. het model is een *multisectormodel*, waarin een groot aantal bedrijfstakken (productiesectoren) en typen (gezins)huishoudingen (bijvoorbeeld gedifferentieerd naar inkomensklasse, beroepsgroep enz.) kan worden onderscheiden. Gedifferentieerde substitutiemogelijkheden in consumptie en productie, intermediaire toeleveringen, z.g. „joint” productie en een variabel arbeidsaanbod zijn niet uitgesloten;
- b. per goed of dienst bestaat er een *uniforme marktprijs*. De effectieve prijs waarmee bedrijven rekenen (de z.g. bedrijfsprijs) kan van de marktprijs afwijken ten gevolge van belastingen en/of subsidies. Hetzelfde geldt voor de effectieve prijs voor huishoudingen (de z.g. huishoudprijs). Belastingen en subsidies vormen dus als het ware een wig tussen de marktprijs enerzijds en de bedrijfs- en huishoudprijs (de z.g. effectieve prijzen) anderzijds. Omdat de hoogte van het te betalen bedrag aan belasting afhankelijk is van het gebruik van goederen en diensten, noemen we deze belastingen gebonden belastingen (of dito subsidies, indien negatief). Een belangrijk kenmerk van gebonden belastingen is dat ze de relatieve prijzen wijzigen. We spreken van discriminerende belastingen of subsidies als de effectieve prijs voor een goed of dienst verschilt voor huishoudingen of voor bedrijfstakken 2);
- c. in het model wordt de overheid geïmagineerd door twee, gedeeltelijk onafhankelijke sectoren: de publieke sector en de fiscus. De publieke sector is in het model voorgesteld als één van de huishoudingen; daarom spreken we ook wel van de publieke huishouding. De fiscus bepaalt enerzijds de hoogte van de gebonden belastingen en subsidies. Anderzijds keert de fiscus de totale netto opbrengst hiervan uit, deels aan de publieke huishouding en deels aan de verschillende private huishoudingen. De hoogte van deze uitkeringen (of inhoudingen, indien negatief) is niet gebonden aan het gebruik of de levering van goederen en

diensten; we spreken daarom ook wel van *ongebonden subsidies of belastingen* (een voorbeeld hiervan is de kinderbijslag);

- d. de uitkering aan de publieke huishouding stelt deze in staat goederen en diensten aan te schaffen waarmee publieke voorzieningen kunnen worden gecreëerd. Deze publieke voorzieningen worden geacht alle private huishoudingen ten goede te komen. Het model maakt het mogelijk om de gevolgen van veranderingen in verschillende belastingen door te rekenen onder de veronderstelling dat de bijbehorende veranderingen in de belastingopbrengst hun weerslag vinden in veranderingen in uitkeringen en/of publieke voorzieningen;
- e. het model beschrijft een kleine open economie. Daartoe is aan het model een extra huishouding toegevoegd, die fungeert als de sector buitenland. Alle buitenlandse goederen en diensten kunnen, zonder verlies van algemeenheid, tot één goed worden geaggregeerd. De wisselkoers wordt bepaald door het evenwicht op de betalingsbalans;
- f. het model heeft een *comparatief-statisch* karakter, d.w.z. dat twee evenwichtspunten worden vergeleken (vóór en na de belastingverandering) waarbij wordt verondersteld dat de toename van de totale kapitaalgoederenvoorraad verwaarloosbaar klein is. Dit betekent dat het model ongeschikt is voor lange-termijnanalyses van groeipaden e.d., terwijl tevens iedere vorm van dynamiek is uitgesloten. Aan de andere kant is het ook geen korte-termijnmodel: de veronderstelling van evenwicht op alle markten (geen werkloosheid) en het ontbreken van een monetaire sector (alleen relatieve prijzen zijn van belang) maken een dergelijke interpretatie weinig realistisch. Het model is dan ook niet bedoeld om voorspellingen te doen over de economische situatie in de komende jaren. Veeleer moet het worden gezien als een laboratoriummodel, waarmee de distributieve effecten van verschillende belastingmaatregelen in een hypothetische werkelijkheid kunnen worden nagegaan, onder instandhouding van de overige exogene variabelen 3).

Een toepassing van het model

Het model is toegepast op de Nederlandse economie. Voor de specificatie van het model is gebruik gemaakt van statistieken voor het jaar 1973 en van resultaten van economische onderzoeken op het gebied van consumenten- en producentgedrag. In het model zijn acht sectoren onderscheiden: de publieke huishouding, twee (typen) gezins-huishoudingen, een huishouding buitenland en vier bedrijfstakken. De twee

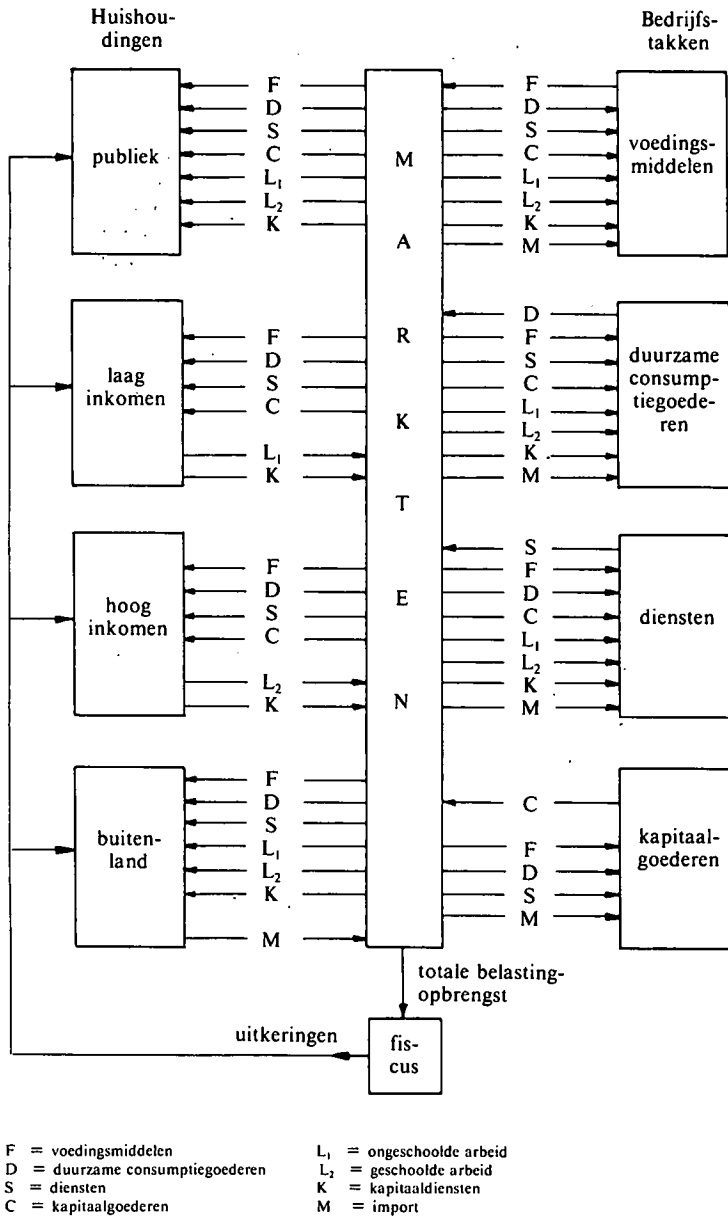
„representatieve” gezinshuishoudingen worden gemarkeerd door hun totale inkomen, dat zich tot elkaar ongeveer verhoudt als één op drie; hetzelfde geldt voor het looninkomen. De vier bedrijfstakken komen overeen met de voedings-middelenindustrie, de duurzame-consumptiegoederenindustrie, de dienstensector (inclusief energie) en de kapitaal-goederenindustrie. Er zijn acht typen „goederen” (inclusief diensten) onderscheiden in het model: vier overeenkomend met de goederen geproduceerd door de vier bedrijfstakken, twee soorten arbeidsdiensten, kapitaaldiensten en import (deze omvatten ook buitenlandse factordiensten). De twee typen arbeidsdiensten komen overeen met de arbeidsdiensten aangeboden door de twee typen gezinshuishoudingen; we duiden ze aan als ongeschoolde en geschoolde arbeid.

De figuur op blz. 674 geeft een schematisch overzicht van het model. Tabel 1 geeft de z.g. „Totale Rekeningen”, waarmee de uitgangssituatie geheel bepaald is. Tabel 1. A geeft de netto uitgaven (inkomsten negatief) van de acht verschillende sectoren (horizontaal) aan de acht goederen en diensten (verticaal). Hoeveelheden zijn gewaardeerd tegen effectieve prijzen, d.w.z. tegen bedrijfsprijzen bij de bedrijfstakken en tegen huishoudprijzen bij de huishoudingen. De huishoudprijzen voor de huishouding buitenland komen overeen met de voor het buitenland geldende effectieve prijzen, gemeten in Nederlandse guldens. Gegeven het evenwicht op alle markten, corresponderen de rijtotalen van tabel 1. A met het totaal aan gebonden belastingen per goed (na aftrek van de gebonden subsidies), terwijl de kolomtotalen gelijk zijn aan de netto ontvangen uitkeringen per sector. Tevens is voor iedere bedrijfstak de omzet vermeld en voor de huishoudsectoren het netto inkomen, inclusief

2) De hier gehanteerde terminologie wijkt enigszins af van de in het proefschrift en in een vorig artikel (getiteld *Belastingafwenteling*, *ESB*, 25 oktober 1976) gehanteerde terminologie; dit ter wille van de leesbaarheid.

3) Alhoewel verschillende van de hierboven genoemde veronderstellingen door velen als onwettelijk zullen worden getypeerd, hoeft dit m.i. het verkrijgen van werkelijke inzichten met behulp van zo'n model niet in de weg te staan. Waar het in deze om gaat is niet of de veronderstellingen waar of niet waar zijn, maar of de door het model gesignaleerde effecten ten principale veranderen bij vermindering van de veronderstellingen. Ervaringen met dit soort modellen wijzen uit dat sommige resultaten vrij „robuust” zijn m.b.t. de onderliggende veronderstellingen. Zo kunnen we bijvoorbeeld aantonen dat de introductie van monopolistische concurrentie het principe van het model ongewijzigd laat; hetzelfde geldt voor de invoering van geld als numeraire terwijl zelfs bepaalde onevenwichtigheden met een algemeen-evenwichtmodel kunnen worden beschreven (zie hoofdstuk 11 van het proefschrift). Daarnaast bestaat de indruk dat de voor een algemeen-evenwichtmodel benodigde informatie over de initiële situatie zo bepalend is voor de uitkomsten, dat de speelruimte voor de theorie beperkt is.

Figuur. Stroom van hoeveelheden, belastingen en uitkeringen in het acht-sectoren-model.

land wordt uitgekeerd. Onder de veronderstelling dat additionele belastingopbrengsten op dezelfde wijze worden verdeeld, zijn de effecten van verhogingen van tien belastingen onderzocht, welke bij benadering overeenkomen met de BTW op de vier geproduceerde goederen, met belasting op import, op arbeid- en kapitaalinkomens en met de vennootschapsbelasting.

Enkele resultaten

Tabel 2 geeft enkele resultaten. Tabel 2.A toont de relatieve veranderingen in huishoudprijzen voor beide gezinshuishoudingen bij een 1%-verhoging van de hierboven genoemde belastingen. Bij gelijkblijvende bedrijfsprijs leidt zo'n belastingverhoging tot een 1%-stijging van de huishoudprijzen voor het belaste goed (of dienst) indien het wordt gevraagd of tot een 1%-daling indien het wordt aangeboden door de huishouding.

We zien dat in het merendeel der gevallen de belastingverhoging zich weerspiegelt in een corresponderende verhoging of verlaging van de huishoudprijzen van de belaste goederen of diensten (deze zijn met a) aangegeven in tabel 2.A). Alleen in het geval van de verhoging van de belasting op de invoer en van de vennootschapsbelasting (hier benaderd door een belasting op het gebruik van kapitaaldiensten in de duurzame-goederenindustrie) zien we een afwijkend beeld: bij een belasting op import wordt het buitenland a.h.w. belast, zodat de stijging van de prijs van de invoer ad 41% betekent dat het buitenland in staat is om 41% van de belastingverhoging op import af te wentelen op de Nederlandse consument. Tevens blijkt slechts een zeer klein deel van de verhoogde druk van de vennootschapsbelasting de kapitaalverschaffer te bereiken. Verder valt op dat het bruto loon (d.w.z. de marktprijs) voor geschoolede arbeid in het algemeen een stijgende tendens vertoont terwijl in be-

ontvangen uitkeringen. Tabel 1.B geeft een overzicht van de betaalde belastingen (subsidies negatief) per goed en per sector. De rijtotalen komen overeen met die van tabel 1.A 4).

Uit tabel 1 kunnen de z.g. budget- en kostenaandelen per sector worden berekend, zowel in effectieve als in marktprijzen. Behalve deze informatie omtrent de uitgangssituatie dienen ook inkomens- en prijselasticiteiten te worden gespecificeerd. Aangezien het potentiële aantal onafhankelijke prijselasticiteiten erg groot is, is gebruik gemaakt van z.g. geneste CES nuts- en productiefuncties om het aantal vrijheidsgraden te beperken. Voor de specificatie van de

verschillende parameters verwijzen we naar het proefschrift (hoofdstuk 12). Voor de publieke huishouding zijn de inkomenselasticiteiten op één en de substitutie-elasticiteiten op nul gefixeerd. Dit betekent onder meer dat uitkeringen van de fiscus aan de publieke huishouding leiden tot proportionele toename van alle uitgaven van de publieke sector.

In tabel 1.A zien we dat in de uitgangssituatie de totale, netto opbrengst van gebonden belastingen (na aftrek van subsidies) zo'n f. 80 mrd. is, waarvan bijna de helft ten goede komt aan de publieke huishouding en de rest aan de twee gezinshuishoudingen en het buiten-

4) Het is ondoenlijk om in dit bestek precies aan te geven hoe tabel 1 is opgebouwd. We zullen ons hier tot een paar opmerkingen beperken. Besparingen van huishoudens zijn voorgesteld als aankopen van kapitaalgoederen, terwijl kapitaalinkomen wordt verworven door de diensten van de reeds bestaande voorraad kapitaalgoederen aan te bieden. Afschrijvingen zijn voorgesteld als de consumptie van kapitaalgoederen. Het overschot op de betalingsbalans is terug te vinden als extra import van kapitaalgoederen, geabsorbeerd door de periodieke huishouding. Kapitaalinkomen omvat het z.g. overige inkomen, na aftrek van het geschatte inkomen van zelfstandigen wat toegerekend is aan de factor arbeid. Belastingen omvatten o.a. de premies voor de sociale verzekering en de pensioenpremies. De BTW is geacht te zijn betaald door de binnenlandse huishoudingen.

perkte mate het tegenovergestelde geldt voor het bruto loon voor ongeschoolde arbeid. De marktprijs voor kapitaal-diensten (de rente) verandert amper, behalve in het geval van een belasting op import. We zullen nu een korte verklaring voor een en ander proberen te geven.

Ten eerste is het van belang te benadrukken dat het model in principe alleen de *relatieve* prijsveranderingen bepaalt, en dus niet het absolute prijsniveau. Dit laatste niveau is hier gefixeerd door een gewogen gemiddelde van de prijzen van

de vier geproduceerde goederen constant te houden.

De opmerkelijke stabiliteit van de (relatieve) bedrijfsprijzen voor de vier geproduceerde goederen in het geval van BTW-verhogingen (resultierend in een verhoging van de huishoudprijs gelijk aan de belastingverhoging; zie kolom 1 t/m 4) is het gevolg van: a. de produktiestructuur en b. de stabiliserende invloed van het buitenland op de Nederlandse bedrijfsprijzen. De produktiestructuur bepaalt hoe de bedrijfsprijzen voor de vier produkten (voedingsmid-

delen, duurzame consumptiegoederen, diensten en kapitaalgoederen) zijn gerelateerd aan de bedrijfsprijzen voor de vier produktiefactoren (twee soorten arbeidsdiensten, kapitaaldiensten en import). Grote veranderingen in de prijsverhoudingen van de vier produkten kunnen alleen dan ontstaan als prijsveranderingen van produktiefactoren in de ene sector anders doorwerken dan in de andere sector, doordat de (directe en indirecte) kostenaandelen over de sectoren belangrijk verschillen. Voor ons model blijkt dat dit niet het geval is, zo-

Table 1. Totale Rekeningen voor Nederland in 1973 (uitgaven positief, inkomsten negatief)

	Bedrijfstakken				Huishoudingen				Totaal a)
	voedingsmiddelen	duurzame consumptiegoederen	diensten	kapitaalgoederen	publiek	laag inkomen	hoog inkomen	buitenland	
A. Uitgaven aan goederen en diensten in effectieve prijzen (in mln. gld.):									
voedingsmiddelen	- 45.456	834	1.225	616	138	20.266	4.254	20.003	1.880
duurz. cons. goederen	3.440	- 118.085	8.305	36.899	3.202	22.453	8.465	43.021	7.700
diensten	12.732	23.814	- 97.299	4.214	2.102	26.038	11.899	20.381	3.881
kapitaalgoederen	1.520	3.510	8.410	- 48.134	8.322	15.136	11.236	0	0
ongeschoolde arbeid	7.224	23.760	35.387	0	9.364	- 39.879	0	619	36.475
geschoolde arbeid	3.054	10.329	10.073	0	11.531	0	- 17.822	291	17.456
kapitaaldiensten	3.611	6.463	11.388	0	1.470	- 6.879	- 11.582	6.340	10.811
import	13.875	49.375	22.511	6.405	0	0	0	- 90.315	1.851
totaal b)	0	0	0	0	36.129	37.135	6.450	340	80.054
Omzet/inkomen	45.456	118.085	97.299	48.134	36.129	83.893	35.854	90.655	
B. Uitgaven aan belastingen (in mln. gld.):									
voedingsmiddelen	- 317	- 14	208	4	19	2.822	592	- 1.434	1.880
duurz. cons. goederen	- 5	- 45	- 6	2.998	514	3.229	1.217	- 202	7.700
diensten	109	141	1.051	225	195	1.441	659	60	3.881
kapitaalgoederen	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ongeschoolde arbeid	883	5.464	5.940	0	3.034	21.154	0	0	36.475
geschoolde arbeid	241	1.616	1.116	0	2.637	0	11.846	0	17.456
kapitaaldiensten	752	3.436	2.602	0	0	557	3.464	0	10.811
import	620	1.094	137	0	0	0	0	0	1.851
totaal c)	2.283	11.692	11.048	3.227	6.399	29.203	17.778	- 1.567	80.054

a) Overeenkomend met belastingopbrengsten per goed.

b) Overeenkomend met uitkeringen per sector.

c) Overeenkomend met totaal aan gebonden belastingen betaald per sector.

Table 2. De effecten van tien verschillende belastingverhogingen op prijzen en reële inkomens

Belasting op:	voedingsmiddelen	duurzame consumptiegoederen	diensten	kapitaalgoederen	import	ongeschoolde arbeid	geschoolde arbeid	arbeid	kapitaalinkomen	vennootschapsbelasting b)
A. Procentuele veranderingen in huishoudprijzen na een 1%-belastingverhoging:										
voedingsmiddelen	1,00 a)	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	- 0,00	0,00	- 0,00	- 0,02
duurz. cons. goederen	0,00	1,00 a)	0,00	- 0,00	0,07	0,00	- 0,00	0,00	- 0,00	0,04
diensten	- 0,00	- 0,00	1,00 a)	0,00	- 0,07	- 0,01	0,00	- 0,00	0,00	- 0,02
kapitaalgoederen	0,00	0,00	0,00	1,00 a)	0,10	0,00	- 0,00	- 0,00	- 0,00	0,03
ongeschoolde arbeid	- 0,05	0,03	- 0,04	0,02	- 0,34	- 1,11 a)	0,04	- 1,07 a)	0,02	- 0,03
geschoolde arbeid	0,17	0,09	0,11	0,09	0,14	0,37	- 1,08 a)	- 0,71 a)	- 0,04	- 0,05
kapitaaldiensten	- 0,00	0,01	0,00	- 0,03	- 0,61	- 0,01	- 0,01	- 0,02	- 1,00 a)	- 0,09 a)
import	- 0,00	- 0,00	0,01	- 0,03	0,41 a)	- 0,01	- 0,01	- 0,02	- 0,01	0,00
wisselkoers	- 0,00	- 0,00	0,01	- 0,03	- 0,61	- 0,01	- 0,01	- 0,02	- 0,01	0,00
B. Procentuele verandering in belasting nodig voor een toename met 1% van de publieke voorzieningen c):										
	3,40	2,90	2,10	6,80	1,01	2,25	4,10	1,45	3,93	31,25
	(3,29)	(2,96)	(2,26)	(4,93)	(0,89)	(2,01)	(4,49)	(1,39)	(4,34)	(-)
C. Overeenkomstige procentuele verandering in het reële inkomen c):										
publieke huishouding	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
laag inkomen	- 0,40	- 0,23	- 0,18	0,04	0,19	- 0,66	0,50	- 0,25	0,15	- 0,65
	(- 0,35)	(- 0,23)	(- 0,20)	(0,06)	(0,44)	(- 0,51)	(0,44)	(- 0,22)	(0,09)	(0,09)
hoog inkomen	0,08	- 0,32	- 0,38	- 1,38	0,02	0,61	- 2,04	- 0,32	- 1,18	- 1,72
	(- 0,21)	(- 0,47)	(- 0,55)	(- 1,16)	(0,18)	(0,18)	(- 2,05)	(- 0,51)	(- 1,22)	(- 1,22)

a) De aangegeven waarden gelden voor de 2 gezinshuishoudingen; de effectieve prijzen voor de andere sectoren en de marktprijs kunnen hiervan 1% afwijken i.g.v. de belastingverhoging.

b) Hier gesimuleerd door een belasting op het gebruik van kapitaaldiensten in de duurzame-goederenindustrie.

c) Tussen haakjes staat de „bedoelde” verandering d.w.z. de verandering bij volkomen afwezigheid van prijs- en hoeveelhedaanpassingen.

dat alleen bij aanzienlijke prijsveranderingen van produktiefactoren de verhoudingen van de vier prijzen voor de geproduceerde goederen belangrijk zullen veranderen.

Echter, prijsveranderingen voor produktiefactoren worden op hun beurt weer voornamelijk bepaald door de herallocatie van produktiefactoren over sectoren met verschillende kosten-aandelen. Bijvoorbeeld, als belastingverhogingen de expansie van relatief kapitaalintensieve sectoren bevorderen zal de prijs van kapitaaldiensten, relatief t.o.v. die van andere produktiefactoren, stijgen. Het geringe verschil in factor-intensiteit zorgt er wederom echter voor dat ook dit effect beperkt blijft voor zover het verschuivingen binnen de produktiesector betreft. Het gevolg is dat de relatieve prijzen tot op zekere hoogte door de produktiestructuur gedictieerd worden.

Een expansie van de publieke sector echter (bijvoorbeeld ten gevolge van een hogere belastingopbrengst) ten koste van de private sector, leidt tot een grotere vraag naar geschoolde arbeid, vanwege het relatief grote (directe en indirecte) kostenaandeel van geschoolde arbeid in de publieke consumptie. Dit verklaart waarom het bruto loon (marktprijs) van de geschoolde werknemers in het merendeel van de onderzochte gevallen stijgt t.o.v. het bruto loon van ongeschoolde werknemers 5). Daarnaast leidt de geringe importintensiteit van publieke consumptie ertoe dat bij een stijging van de overheidsuitgaven de totale vraag naar importgoederen afneemt, resulterend in een initieel overschot op de betalingsbalans en dus uiteindelijk in een opwaardering van de gulden. Uit tabel 2.A, laatste regel, blijkt dit laatste effect gering te zijn, wat waarschijnlijk een gevolg is van de zeer prijselastische respons van de sector buitenland. Deze prijsgevoeligheid heeft tevens een stabiliserende invloed op de bedrijfsprijzen voor de vier produkten.

Tevens blijkt de marktrente in Nederland in sterke mate te worden bepaald door het buitenland: de daling van de rente in het geval van de verhoging van de belasting op import (inclusief kapitaaldiensten!) komt zelfs precies overeen met de verandering van de wisselkoers. Het effect van het buitenland op de beloning van kapitaaldiensten is in het bijzonder van belang bij een verhoging van de vennootschapsbelasting (VPB): doordat iedere verlaging van het netto rendement van het Nederlandse bedrijfsleven leidt tot een toename van de stroom kapitaaldiensten naar het buitenland, zullen de producenten proberen bij een verhoging van de VPB de last af te wentelen op werknemers en consumenten, om zodoende de netto beloning voor kapitaaldiensten zoveel mogelijk constant te houden. Uit tabel 2.A blijkt de marktprijs voor kapitaaldiensten in het geval van een verhoging van de VPB

slechts 0,09% omlaag te gaan; dit impliceert dat de bedrijfsprijs voor de belaste sector (de duurzame-consumptiegoederenindustrie) met 0,91% omhoog gaat. Een verhoging van de VPB resulteert dan ook in een vermindering van het binnenlandse gebruik van kapitaaldiensten en daardoor in een nauwelijks hogere belastingopbrengst en een verminderde binnenlandse productie. Het gevolg is een achteruitgang in nationaal inkomen (het z.g. „excess-burden“-effect) waarvan de omvang, volgens de modeluitkomsten maar liefst het dubbele bedraagt van de extra inkomsten aan vennootschapsbelasting.

Ten slotte presenteren we in tabel 2.C de veranderingen in het reëel inkomen van de twee private gezinshuishoudingen. Om onderlinge vergelijkingen mogelijk te maken is ieder belasting-instrument zó veranderd dat het niveau van de publieke voorzieningen reëel met

Deze rubriek wordt verzorgd door het Fiscaal-Economisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam

1% toeneemt. De hiervoor benodigde omvang van de belastingveranderingen is vermeld in deel B van tabel 2. De getallen tussen haakjes geven de veranderingen aan zoals „bedoeld” door de wetgever. Deze zijn berekend bij volkomen afwezigheid van prijs- en hoeveelheidsaanpassingen 6).

Het effect van de verschillende belastingverhogingen op de reële inkomens wordt bepaald door de veranderingen van prijzen en uitkeringen en de omvang van de budgetaandelen. Uit tabel 2.C blijkt dat de relatieve verhoging van de bruto lonen voor geschoolde werknemers ervoor zorg draagt dat de werkelijke druk op deze categorie wat lager uitvalt dan de bedoelde druk. Tevens valt op dat de werkelijke druk van de vennootschapsbelasting voor beide gezinshuishoudingen aanzienlijk hoger is dan de bedoelde druk. Dit is het gevolg van de hierboven gesignaleerde daling van het nationaal inkomen.

Slot

Alhoewel het onmogelijk is in zo'n kort bestek een vrij gecompliceerd algemeen-evenwichtsmodel geheel te verantwoorden, hoop ik toch de lezer enig inzicht te hebben gegeven in de mogelijkheden en onmogelijkheden van dit soort modellen 7). Ondanks alle tekortkomingen ervan geloof ik dat deze modellen van groot belang kunnen zijn bij toekomstig onderzoek naar de distributieve effecten van belastingen in de ruimste zin van het woord.

Wouter J. Keller

5) Voor een verdere analyse van dit effect zij verwezen naar W. J. Keller, *Effects of education, technological progress and public expenditures on the distribution of income*, discussion paper 79.01, Fiscaal-Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam, 1979.

6) De „bedoelde” effecten van een verhoging van de VPB zijn gelijkgesteld aan de bedoelde effecten van een verhoging van de belasting op kapitaalinkomen; zie ook hoofdstuk 12 van het proefschrift.

7) Voor een uitgebreide discussie over algemeen-evenwichtsmodellen verwijs ik tevens naar I. Adelman en S. Robinson, *Income distribution policy in developing countries. A case study of Korea*, Oxford University Press, Oxford, 1978.

Mededeling

Wereldcongres Gezondheidseconomie

Het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Publieke Sector, Rijksuniversiteit Leiden, organiseert van dinsdag 9 september tot en met donderdag 11 september 1980 te Leiden een congres over de gezondheidseconomie. In het adviescomité hebben zitting Martin S. Feldstein, Harvard University, USA, Victor R. Fuchs, Stanford University, USA en Bernard M.S. van Praag, Universiteit Leiden. Het programmacomité bestaat uit Jacques van der Gaag, University of Wisconsin, Madison, USA, en Mark Perlman, Pittsburgh University, USA.

De nadruk zal worden gelegd op de volgende onderwerpen: het gedrag van de arts als besliser in de gezondheidszorg; een analyse van de vraag naar medische diensten; de speciale structuur van de markt voor de gezondheidszorg; de economische aspecten van de rol van de regering; gezondheidsindexen.

Zowel theoretisch als toegepast werk is welkom. Papers met een kwantitatief analytisch karakter verdienen de voorkeur. Een selectie papers van econometrisch belang zal in een speciale uitgave van de *Annals of Applied Econometrics* worden gepubliceerd. De gepresenteerde papers zullen in boekvorm worden uitgegeven. Uittreksels in drievoud (inzendingstermijn sluit 15 december 1979) en papers (inzendingstermijn sluit 31 mei 1980), in de Engelse taal, zenden naar: World Congress on Health Economics, Program Committee, c/o J. van der Gaag, Institute for Research on Poverty, University of Wisconsin-Madison, 1180 Observatory Drive, Madison, Wisconsin 53706, USA. Voor verdere inlichtingen: Wereldcongres Gezondheidseconomie, Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Publieke Sector, Hugo de Grootstraat 32, 2311 XK Leiden, tel.: (071) 149641, tst. 451. De congreskosten zullen ongeveer f. 200 bedragen.